CLUNY WOMEN'S COLLEGE

ANNUAL COLLEGE MAGAZINE

2024-2025

Lead Kindly Light

Two-day ICSSR-sponsored National Seminar on Indian Knowledge System

International Women's Day outreach Programme

Workshop on Natak and Abhinaya

Inter Departmental Debate Competition

Community Extension Programme

CLUNY WOMEN'S COLLEGE

ANNUAL COLLEGE MAGAZINE

2024-2025

Editor-in-Chief Dr. Bodhisattwa Khan

Editors
Ms. Payal P. Sinha (English)
Mr. Dhan Bahadur Mangar (Nepali)
Ms. Romashree Gupta (Hindi)
Dr. Bodhisattwa Khan (Bangla)

MAGAZINE COMMITTEE
Principal (Chairperson)
Mr. Bodhisattwa Khan, Ms. Payal P. Sinha,
Ms. Romashree Gupta, Dr. Sr. Magdeline Singh,
Mr. Dhan Bahadur Mangar

Dr. Sr. Pushpa Michael
Principal
ClunyWomen's College

Department of English

Dr. Bodhisattwa Khan
Assistant Professor & HoD

Ms. Payal P. Sinha
Assistant Professor

Mr. Kaushik Roy
Assistant Professor

Ms. Reema Rai
SACT

Department of Nepali

Mr. Meherman Subba
Assistant Professor & HoD

Dr. Sr. Binita Rai
Assistant Professor

Mr. Dilu Darjee
Assistant Professor

Mr. D B Mangar
SACT

Mr. Subash Shrestha
SACT

Dept. of Envs. Studies

Ms. Romashree Gupta
SACT

Department of Geography

Ms. Phup Kesang Bhutia
Assistant Professor & HoD

Ms. Anindita Barman
Assistant Professor

Ms. Saroja Subba
SACT

Department of Political Science

Mr Akanksha Mukhia
Assistant Professor & HoD

Mr. Prajwal Pakhrin
Assistant Professor

Dr. Preshena Thapa
SACT

MS. Lucky D Sherpa
SACT

Department of Education

Dr. Meera Dahal
Assistant Professor & HoD

Ms. Leona Lepcha
SACT

Ms. Sangay Bomzan
SACT

Sr. Magdeline Singh
Part Time Lecturer

Department of Sociology

Dr. Amlan Lahiri
Assistant Professor & HoD

Mrs. Dechen Bhutia
SACT

Ms. Reshma Mukhia
SACT

Ms. Karuna Sharma
SACT

Mr. Jigme Dhondup
SACT

Department of History

Mr. Dipesh Roy
Assistant Professor & HoD

Mr. Mansur Alam
Assistant Professor

Ms. Dipshika Pradhan
SACT

Mr. Keshav Pradhan
SACT

Department of BCA

Ms. Prakriti Pradhan
SACT & HoD

Mr. Dhiraj Gautam
SACT

Mr. Arpan Pradhan
Guest Lecturer

Department of B.Com

Mr. Aman Khati
Assistant Professor & HoD

Ms.Pratima Sharma
SACT

Ms. Nirmala Tamang
SACT

Library Staff

Ms. Aparna Rai
Part-time

Mr. Subhashis Mahalanabis
Accountant

Office Staff

Ms. Kajal Pradhan
Clerk

Mr. Vincent Lepcha
Part-time Office Assistant

Support Staff

Mr. Ganesh Darjee
Peon

Mr. Laxmi P. Sharma
Part-time Peon

Ms. Bina Sarki
Safai Karmachari

HUMAN EXPRESSION THROUGH NATURE

Roshni Chhetri
4th semester,
Department of English

Cluny Women's College
Annual Magazine (2024-2025)

Contents

1. Message from the President ...
2. Principal's Message
3. EDITOR'S NOTE
4. ANNUAL ACADEMIC REPORT
5. The Purity of Love
6. Beauty of being Illiterate
7. Pollution And Its Control
8. The Gift We Call Nature
9. Nepali Bhasa Manyata: A Critical...
10. My Journey with Gangjong Doeghar
11. The Tragedy of Hope
12. Women Empowerment In ...
13. Hope
14. A journey through identity ...
15. Journey to Paro Taktsang ...
16. Timeless Wisdom from the Land ...
17. Echoes of a Homeland
18. You are the light of the world
19. Love: The transformative force ...
20. Friends (Translated Bengali poem)
21. First Day of College...
22. Teesta-The Lifeline of the Hills...
23. My Unforgettable First Day ...
24. A Blessing in Disguise...
25. A New Beginning
26. The Unnoticed Truth of ...
27. Cruelty of Humans
28. The Unwritten Chapter...
29. Chhath Puja-A Festival of Faith...
30. त्यो शिक्षाको उज्यालोमा साई दर्शन
31. औ मान्छे
32. श्रमिकको रगत
33. हुरी
34. संस्कृतिको अर्थ अनि अवधारणा : एक...
35. बानरहाट ... रमाइलो सानो बजार !
36. विद्यार्थीको सपना देख्ने आँखा...
37. चिया : आत्मीयता र समानताको सेतु
38. दार्जिलिङ क्षेत्रमा नेपाली भाषाको ...
39. राजेन गुरुङ-नेपाली लोकनृत्य...
40. पहिचानको आगो
41. दुख्छ घाउ जताततै
42. संस्मरणको कुरा
43. मैं नीर भरी दुख की बदली!
44. বোধিসত্ত্বকে তীন কবিতা
45. বাস্কেটবল

The highest education is that which does not merely give us information but makes our life in harmoney with all existence.

-Rabindranath Tagore

Message from the President of the Governing Body

Dr. Sr. Binita Rai
President
Governing Body
Cluny Women's College

I am delighted to convey my heartfelt appreciation for the outstanding progress made by Cluny Women's College during the academic year 2024–2025. The achievements of this year reflect the institution's commitment to empowering young women through holistic and value-based education.

The strong academic performance - including the 97.5% in the last CBCS Batch, successful implementation of the FYUGP framework and the organization of seminars, workshops and internships — demonstrates the college's dedication to excellence and future-ready learning. Equally inspiring is the vibrant student engagement across debates, cultural platforms, youth parliament forums and literary competitions, where our students added glory to the college with remarkable distinctions.

The spirit of service continues to remain the hallmark of Cluny. The NSS initiatives, village outreach, health awareness drives and environmental programs have strengthened the culture of compassion, responsibility and sustainability across the campus. The signing of MoUs, institutional collaborations and exchange programs this year further reflect the growing academic footprint of the college.

I am also pleased to note the

proactive efforts toward career guidance and skill development through participation in job fairs, counselling sessions and industry-linked recruitment drives - preparing our students to face the world with confidence.

On behalf of the Governing Body, I congratulate the Principal, faculty, staff and students for their dedication and teamwork in shaping yet another successful year. May Cluny Women's College continue to inspire, nurture and empower young women to become leaders and agents of positive change in society.

Warm wishes and blessings

President
Governing Body
Cluny Women's College

Cluny Women's College continues to inspire, nurture and empower the young Women

Principal's Message

Dr. Sr. Pushpa Michael
Principal
Cluny Women's College

Dear Students, Respected Faculty and Beloved Members (stakeholders) of Our Cluny College Family,

As we unfold the pages of our 2025 College Magazine, my heart is filled with gratitude. Each moment of this academic year has reminded us of God's quiet presence, shaping our College with grace, courage and hope.

Rabindranath Tagore beautifully writes in Gitanjali,
"Faith is the bird that feels the light and sings when the dawn is still dark."

This year, many of us walked through our own moments of darkness - uncertainty, struggle, and doubt - but like that little bird, we held on to faith. We continued to sing, to hope and to rise. It is this spirit that fills our college with life.

In the Bhagavad Gita, Lord Krishna teaches us,
"Yogastha kuru karmāni" — "Root yourself in God, and then perform your duties."

This timeless wisdom reflects our mission as a women's college: to form young minds and hearts that work with discipline, compassion and the awareness that every good action is a participation in God's loving plan.

To my dear students - you are

the heart of our college. Your enthusiasm, your courage to dream and your desire to serve inspire us every day. Remember Tagore's gentle reminder:

"Let me not pray to be sheltered from dangers, but to be fearless in facing them."

May you continue to grow as fearless learners, responsible citizens and compassionate human beings.

To our teachers and staff - your dedication is a living reflection of God's love. Your patience, perseverance and quiet sacrifices create the environment where students can flourish. You embody the Gita's wisdom: ***"Seva hi paramo dharmah" — "Service is the highest duty."***

As we step into another year, may God hold our college in His tender care. May God's peace strengthen us; may His Spirit guide us; and may the light of divine wisdom - celebrated in both the Gita and Gitanjali - continue to illuminate our path.

With heartfelt blessings and prayerful wishes

Dr. Sr. Pushpa Michael
Principal
Cluny Women's College

EDITOR'S NOTE

It gives us immense joy and pride to present the College Magazine 2024–2025, a vibrant reflection of the intellectual energy, creative spirit and collective achievements of the Cluny family. This edition captures not merely the events of an academic year, but the heartbeat of an institution committed to excellence, compassion and empowerment.

The year 2024–2025 has been one of meaningful growth and remarkable accomplishments. From academic seminars, workshops and research initiatives to cultural celebrations, literary activities, social outreach and environmental stewardship, our college has continued to nurture holistic development in keeping with its vision of value-based education.

Editor-in-Chief
Dr. Bodhisattwa Khan

Within these pages are the voices, reflections and creative expressions of our students and faculty—voices that speak of aspiration, resilience, inquiry and imagination. Each contribution is a testimony to the vibrant academic culture that defines our institution.

As we celebrate the Silver Jubilee journey of Cluny Women's College, this magazine stands as a tribute to twenty-five years of dedication to women's education

and empowerment. It is also a reminder that every milestone achieved becomes a foundation for greater possibilities ahead.

The Editorial Committee extends heartfelt gratitude to our respected Principal, the President of the Governing Body, faculty members, staff and students whose encouragement and contributions made this publication possible.

We hope this magazine inspires every reader to cherish our shared journey and to continue striving for knowledge, service and excellence.

ANNUAL ACADEMIC REPORT

A Year of Excellence and Empowerment Cluny Women's College 2024-2025

The academic year **2024–2025** stands as a landmark period in the continuing journey of Cluny Women's College toward shaping confident, compassionate and capable young women. The year unfolded with a vibrant and ambitious calendar of academic initiatives, cultural celebrations, knowledge exchange, community outreach and environmental stewardship - reflecting the college's commitment to holistic education in line with the vision of NEP 2020. What follows is a glimpse into the rich experiences that defined this inspiring year.

Nurturing Knowledge and Academic Growth

The year began with strong academic momentum. Multiple workshops, curriculum meetings and faculty

development engagements prepared departments for the new FYUGP structure. NBU examinations were conducted smoothly for all semesters, with the **Sixth Semester recording an excellent 90% pass percentage**. Students benefitted from a curriculum rich in exposure, including **internships across all departments**, fieldwork, and hands-on learning experiences.

The intellectual climate of the college was energized through a number of scholarly platforms — **a two-day ICSSR-sponsored National Seminar**, an **International Workshop**, departmental seminars, and participation in events relating to **Indian Knowledge Systems,** community outreach and interdisciplinary dialogues.

Student Leadership and Vibrant Campus Life

The heartbeat of campus life grew stronger with **the formation of the Student Council**, followed by a graceful **Investiture and Fresher's Welcome**. The year also marked two emotional milestones - **Graduation and Farewell ceremonies** in June 2024 and May 2025 - celebrating the accomplishments and journeys of outgoing batch of students.

Students excelled in diverse forums, from debate and quiz competitions to essay contests, youth parliament events, literature festivals and cultural programs. The pride of the college shone brightly with f**irst-place recognition at Town Hall** on the **11th Kanyashree Day** and distinguished representation in events like **Parasmani Puraskar, SOLVECON, INNOVISION** and the **Viksit Bharat Youth Parliament**.

Community Engagement and Social Responsibility

The spirit of service, compassion and social awareness remained at the core of institutional identity. The year witnessed **Village Extension programs, International Women's Day outreach, Free Eye Screening Camp, Mental Health and Suicide Prevention workshops**,

awareness drives on **Lymphatic Filariasis**, nutritional awareness campaigns through **POSHAN MAHA** and **Mass Drug Administration (DOT).**

The NSS units upheld the ethos of service with unmistakable energy - from **International Yoga Day** and **Swachhata Hi Seva** to a transformative **NSS Special Camp at Tashiding and Dalapchand**.

A Green Campus and a Greener Tomorrow

Environmental awareness blossomed through thoughtful activities such as the **SOHA Seeds of Hope Exhibition, Ban Mahotsav, Tree Adoption Drive**, **Pilot Project in Apple Plantation** and **the cleaning of the medicinal garden** by the Nature Club. These joint efforts nurtured an environmental consciousness extending beyond the campus to the wider community.

Collaborations and Institutional Expansion

The year was marked by significant partnerships and outreach. The college welcomed esteemed visitors from **United Board for Christian Higher Education in Asia** and the **Government of West Bengal**. Vibrant academic collaborations flourished with the signing of **four MoUs** — with **DCOMP, Hiralal Majumdar Memorial College, Victoria Institution** (College) and **Himalayan Nature and Adventure Foundation (HNAF).**

Faculty and student exchange programs - both physical and online - further broadened horizons and enriched academic culture.

Career Support, Skills and Employability

Equipping students for the world beyond college remained a major priority. Through **career seminars, job fairs, LIC recruitment drive, RICE and ICA counselling sessions, SBI financial awareness program, TCS campus interviews** and **Trailblazer Fellowship**, students

were guided toward informed academic and career choices. These initiatives strengthened confidence, employability skills and industry engagement.

Sports, Celebrations and Shared Joy

The year radiated energy through **Sports Week**, culminating in a spirited final on **1st April 2025**. Students and staff together participated in various events promoting fitness, team spirit and companionship. The college also took pride in **staff participation in district-level badminton**, reflecting Cluny's belief that growth is lifelong.

Guided by traditions and values, the college celebrated **Independence Day, Republic Day, Teachers' Day, Christmas Fellowship** and the **Silver Jubilee felicitation of three NTS members**, knitting moments of gratitude and togetherness throughout the year.

Looking Ahead

The year 2024–2025 will be remembered not merely for its accomplishments, but for the spirit behind them -a spirit of inquiry, leadership and service. Every student, teacher and staff member contributed to shaping a campus environment grounded in dignity, inclusivity, knowledge and compassion.

As Cluny Women's College steps into a new academic year, the institution continues to carry forward its mission — **to educate, empower and accompany young women to become catalysts of transformation in Society.**

Dr. Sr. Pushpa Michael
Principal
Cluny Women's College

Glimpses of Different Events

Glimpses of Different Events

The Purity of Love

Sr. Alana Tresa Joseph
1st Semester Dept of English

Love has always been the most profound and transformative force in human life. It's the greatest gift given to humanity. Thomas Aquinas states about love "To Deliberately will the good of other", it means to deliberately choose the best, considering what would help the other flourish, loving them for their own sake, not yours.

The purity of love shines in the way two people support each other through uncertainties, forgive imperfections and choose to stay even when the initial spark dims. It exists in the patience to listen, the courage to communicate and the willingness to grow alongside someone. This kind of love may not always be loud, but it is deeply transformative. It does not depend only on appearances, trends or external validation, but it flows and occupies all the nook and corner of the person's life.

The way we talk about and express love has changed dramatically in today's world. Modern love is often portrayed as wrapped in sensuality-immediate, impulsive and intensely physical. Social media, movies and music frequently portray love as something electrifying and passionate.
Love in the early years of life can feel like a whirlwind-exciting, confusing and incredibly powerful. These relationships

can teach valuable lessons about trust, compassion, communication and shape how they see themselves and the world. But without a moral compass to guide us, these same relationships can drift into misunderstandings, heartbreaks or choices we regret later on. Morality often directs us to recognize the difference between real love and lust, friendships and situationships, respect and control. Being moral in love means being honest and respectful.

Nowadays, relationships are often reduced to instant gratification. This leads to superficial connections that may fade quickly, because they lack depth of love. Self-centeredness is another virus that kills bonds when people prioritize and seek personal pleasure to gain over mutual growth. Above all, moral love asks for responsibility; choices in a relationship should be thoughtful, not impulsive. Being responsible builds trust, and trust is the core element that keeps a relationship steady, even when emotions grow intense or dry.

The difference between love and like is slight and often mistaken, it could be well understood with an example: when someone sees a beautiful flower, they pluck it, smell it, enjoy its beauty for a while and then throw it away and even stamp on it, but love is

when we water it, nurture it and take good care of it.

One of the best checklists that I have found in the Bible as a parameter for love is (1Corinthians 13:4-8)

Love is patient; love is kind; love is not envious or boastful or arrogant or rude. It does not insist on its own way; it's not irritable or resentful; it doesn't rejoice in wrongdoing, but rejoices in truth. It bears all things, believes all things, hopes all things, endures all things. Love never ends.

In the end, love among young hearts is a beautiful part of growing up. When guided by moral values like respect , honesty and responsibility, it becomes an experience that helps young people grow stronger, wiser and more compassionate. Pure and moral love not only shapes healthier relationships, but also builds a foundation for the kind of love that they will carry into the future.

Beauty of being Illiterate

Sneha Rai
History Department

The "literate" spend their hours
mapping every breath to a
screen,
translating their coffee and
heartbreaks
into a language meant to be seen.
They are masters of the caption,
editing the truth until it's loud;
they've learned to spell their
secrets
for the reading of a crowd.
But I have become illiterate—
I've forgotten how to "post."
I'd rather taste the moment
than turn it into a ghost.
Let them be well-read and
public,
polishing a life that's mostly ink;
I'll stay unlearned and quiet,
with a peace they cannot think.

Pollution And Its Control

Yashavi Pradhan
4th semester
Department of English

In today's world, the most concerning problem is pollution. Due to the growth of industries and population, pollution has become a major threat to society.

There are different types of pollution- air pollution, water pollution, soil pollution and noise pollution. Air pollution is caused by smoke from factories, industries, vehicles etc., especially in Delhi, and people are suffering. Water pollution is caused by the dumping of chemical wastes from hospitals, industries, etc., in rivers, lakes and other water bodies. People also wash their dirty clothes in rivers, knowing the fact that they are polluting the river.

Soil pollution is caused by excessive use of fertilizers and pesticides. People throw plastic bags here and there on the ground instead of using dustbins. The chemicals used for crops reduce soil fertility. Noise

pollution is caused by loud sounds, traffics which disturbs our mental peace. It especially happens in metropolitan cities.

We should try to protect our environment by finding alternative measures.

Example: instead of using vehicles, we should use cycles. It will ensure a pollution free environment while also providing a good form of exercise. I think we should also ban industries that release harmful toxins into the air. For preventing soil pollution, we should minimise the use of chemical fertilisers and use natural fertilizers. Instead of carrying plastic bags, we should use cloth bags so we can reuse it by washing it .

In conclusion, pollution is a major problem that needs immediate attention. We should conduct an awareness program among people in an active way so that they find it interesting. We should start taking measures from now onwards. Otherwise, it will be too late for our next generation.

The Gift We Call Nature

The trees sing softly in the
breeze,
The rivers flow with gentle ease.
The sky turns gold, then fades
to blue,
Each day it paints a scene so
new.
The mountains stand, strong
and tall,
They keep the secrets of us all.
The ocean waves rise and fall,
A voice so deep, it calls us all.
The moon shines bright, the
stars appear,
Nature speaks, calm and clear.
It tells us truths, both old and
true,
A gift of peace for me and you.

Nazma Khatoon
Department of BCA

Nepali Bhasa Manyata: A Critical exploration of Struggle and Journey of Nepali Language towards Constitutional Recognition in India

Ms. Akangsha Mukhia
Assistant Professor
Department of Political Science

"Language is the roadmap of a culture. It carries the echoes of the past and the promise of the future."— Rita Mae Brown

Across the globe, millions of Nepali speakers and admirers of the language cherish it as a unifying force and a vital expression of their identity. Educational Institutions, Universities in various countries offer Nepali courses, while local organizations work to pass the language on to younger generations. In India, the constitutional recognition of Nepali was a landmark victory for the Indian Gorkhas and Nepali-speaking citizens, with its impact resonating far beyond the nation's borders. This achievement stands as an inspiring chapter for all who value the language.

Such recognition did not come overnight — it was earned through decades of tireless advocacy, sacrifices, and well-organized movements led by countless individuals and groups. *The Nepali Bhasha Aandolan* (Nepali Language Movement) remains one of the most notable struggles in India's linguistic history,

The First Call for Nepali Language Recognition (1956)

The demand for the constitutional recognition of the Nepali language in India began on January 18, 1956, when Anang Singh Thapa, editor of the Nepali newspaper *Jagrath Gorkha* from Dehradun, along with his

colleagues Narendra Singh Rana and Bir Bahadur Bhandari, submitted a memorandum to the first President of India, Dr. Rajendra Prasad. Representing the concerns of the Gorkha and Nepali-speaking communities, this appeal marked the first formal step in what would become a decades-long struggle. Despite facing discrimination and humiliation, leaders such as Anang Singh Thapa, Ratanlal Bramin, and Dil Kumari Bhandari galvanized Gorkhas scattered across the country, transforming a local appeal in Dehradun into a nationwide movement. The demand soon spread from Uttarakhand to West Bengal, Sikkim, Assam and to rest of the country uniting Nepali speakers across India in the fight for linguistic recognition.

The Role of Dr. Parasmani Pradhan

Dr. Parasmani Pradhan, a celebrated scholar, author, and poet from Darjeeling, was one of the most influential figures in the struggle for Nepali language recognition. Through his writings and active participation in delegations to national leaders, he powerfully articulated the historical and cultural significance of Nepali through His notable works like, *A Short History of Nepali*

Language and Literature, An Explanation of Nepali Language and Literature, The Origin and Progress of Nepali Language, and *Nepali Language in the Eighth Schedule* which became key references in the movement.

The movement also drew strength from political leaders such as Comrade Ratanlal Bhramin, who won the Darjeeling parliamentary seat in 1971. His attempt to take the oath in Nepali on March 22, 1971, was blocked, sparking protests and further fueling the recognition campaign. This momentum led to the founding of the *Nepali Bhasa Samiti* on

January 3, 1972 — later renamed the *Akhil Bharatiya Nepali Bhasa Samiti* — with the mission of uniting Gorkha cultural, intellectual, social, and spiritual organizations. The Samiti mobilized its network to petition the Prime Minister for the inclusion of Nepali in the Eighth Schedule of the Constitution. By the mid-1970s, the demand had spread from Darjeeling and Kalimpong to the Northeastern states, sustaining its momentum well into the 1980s.

Formation of the All India Nepali Bhasa Samiti (AINBS

In 1972, the movement for Nepali language recognition gained a stronger, more organized voice with the formation of the *All India Nepali Bhasa Samiti* (AINBS). This body united Nepali-speaking citizens from across states — including West Bengal, Sikkim, Assam, Uttarakhand, and Arunachal Pradesh — to collectively fight for their linguistic rights. The AINBS became a driving force, mobilizing communities, organizing nationwide protests, and pushing the demand for

recognition into national policy discussions.

Sahitya Akademi Recognition

A major boost to the movement came in 1975 when the *Sahitya Akademi* recognized Nepali as one of its supported languages. This milestone not only legalized Nepali as a language of literary excellence but also enabled its preservation, promotion, and celebration through awards and publications. The Sahitya Akademi's recognition proved that Nepali was not just a spoken tongue, but a rich cultural and literary heritage deserving a place among India's officially acknowledged languages.

Political Advocacy and the Role of Mrs. Dil Kumari Bhandari

The 1990s marked a turning point in the Nepali language movement, as political leaders brought the demand for constitutional recognition to the national stage. Among the most prominent figures was Mrs. Dil Kumari Bhandari, Member of Parliament from Sikkim, who, along with her husband, Mr. Nar Bahadur Bhandari — then Chief Minister of Sikkim — revitalized the cause with renewed vigor. Using their political influence, they pressed Parliament to acknowledge the linguistic rights of Nepali speakers in India.

After 36 years of struggle, Dil Kumari Bhandari forced a debate in the Lok Sabha on August 19, 1992, declaring before the Speaker, *"If Nepali is a foreign language, then who I am?"* Her words resonated across the house, and despite initial chaos, the breakthrough came the next day. On August 20, 1992, the Lok Sabha under 71st Amendment Act passed the bill to include Nepali — along with Konkani and Manipuri — in the Eighth Schedule of the Indian Constitution, with full majority support.

This historic victory ensured that Nepali became an officially recognized language of India, eligible for use in governance, education, and administration. From the first memorandum submitted by Anand Singh Thapa in 1956 to this moment in

1992, the journey was marked by setbacks, sacrifices, and untiring dedication. Today, August 20 is celebrated every year as *Bhasa Manyata Diwas*, honoring the per-se-ve-rance and pride of the Nepali-speaking community.

Eighth Schedule to the Constitution of India

The Eighth Schedule lists the languages officially recognized by the Government of India. As of 2025, it includes 22 languages, with provisions defined under Articles 344(1) and 351 of the Constitution.

Arguments for Inclusion

•Cultural preservation: Protects and promotes a community's linguistic heritage.

•Administrative recognition: Enables official use in governance and education.

•Resource allocation: Secures funding for language development and promotion.

The inclusion of Nepali in the Eighth Schedule marked a moment of immense pride and validation for the Nepali-speaking community in India. This recognition ensured that government institutions officially acknowledged the language, provided access to official documents in Nepali, and facilitated its teaching in schools. However, despite this historic milestone, several challenges persist. The implementation of constitutional provisions remains uneven, with Nepali not uniformly used in all government offices and schools. In states with a substantial Nepali-speaking population, such as Assam and West Bengal, issues still arise in securing adequate representation in local governance and educational systems. Furthermore, many in the community continue to confront cultural and linguistic discrimination, underscoring the ongoing struggle for greater integration of Nepali within India's broader administrative and social framework.

From Recognition to Responsibility: Preserving Nepali for Generations to Come:

The Nepali Bhasha Aandolan is not simply a chronicle of linguistic recognition; it is a tribute to the power of per-se-verance, unity, and collective advocacy. While significant challenges still remain, the recognition of Nepali as an official language stands as a monumental victory for the Nepali-speaking people, firmly securing their place in India's diverse linguistic and cultural landscape.

Today, a new chapter opens, where we must inspect how this language is valued both by its native speakers and by the government. The struggle for recognition was long and difficult, but the responsibility of managing and preserving this status now rests squarely in the hands of the present generation. Tradition, progress, civilization, and even the very existence of a community are deeply tied to its language and literature. If our language is indeed our priceless heritage, it becomes our ultimate duty to protect it, nurture it, and enrich it. I therefore urge everyone here to remain active and engage in every form of literary and cultural endeavor that contributes to the upliftment of our language so that it not only survives but thrives for generations to come.

References:

1.Rai, S., & Lepcha, A. P. (2024). Revisiting the role of the two Nepali women in the Nepali language movement: Maya Devi Chhetry and Dil Kumari Bhandari. *Journal of People's History and Culture*, 10(2), December issue.

2. Bhutia, S. P. (2021, October 7). *Constitutional recognition of Nepali language in India: A brief outline.*

3.Sundas, J. (2024, August 21). *Nepali Bhasa manyata diwas: Background of the Nepali language recognition struggle.*

4. Subba, B. (n.d.). *Nepali bhasa mang ko yatra. Himalaya Darpan.*

5. Ghimirey, B. (2025, July). The recognition of the Nepali language in India: A journey of identity, resistance and constitutional affirmation. *International Journal of Scientific Development and Research*, 10 (7).

My Journey with Gangjong Doeghar and Tibetan Dance

DICHENLA BHUTIA
B.Com Department

My journey with Gangjong Doeghar Tibetan Performing Art Institute has been more than just learning dance , it has been a journey of discovering culture, identity, and pride. Being connected with an institute that works tirelessly to preserve Tibetan music, dance, and folklore has given me the opportunity to understand the deeper meaning behind our traditions.Gangjong Doeghar, based in Kalimpong, West Bengal, is dedicated to promoting Tibetan music, dance, and folklore. I have been part of this institute since 202 . Really blessed to have the opportunity to learn different forms of Tibetan dance and understand the stories, values, and emotions behind each performance. Tibetan dance is not simply entertainment ,it is a living expression of spirituality, unity, resilience, and cultural pride.Through Tibetan dance, I learned that every movement tells a story. Whether performing folk dances filled with joy and unity or witnessing the spiritual beauty of Cham dance. The colorful costumes, traditional instruments like the piwang and dyanyen, and the rhythm of the performances created an unforgettable cultural experience for me. Gangjong Doeghar not only trained me in dance but also taught me discipline, teamwork, and cultural responsibility. Participating in workshops, stage performances, and community events helped me grow in confidence and strengthened my connection to my roots. Today, I feel proud to be a part of this living tradition. My journey with Gangjong Doeghar has inspired me to contribute toward preserving Tibetan culture and sharing its beauty with future generation .

The Tragedy of Hope

Lavanya Moktan
1st Semester
English Department

I have always thought "hope" a tragic word; how desperate one must have been, they carved a name for their longing.

I have always thought "hope" is a tragic word; it's there because something isn't. Science says the heart is roughly the size of a fist. I curl my hand into a ball—small, compact. I wonder how something so unremarkable is supposed to hold everything. Surely, it should be something else, I think. Vast, cumbersome, larger than I am. I thought time would make it rational, biology, recovery, decay — I feel it outgrowing me every time. Brilliance roots itself in desperation and giftedness; everything else grows weeds.

Mediocrity feeds mediocrity, and I have always feared this soil would swallow me whole.

I measured myself in hunger I could not ignore, in the way I dissected the world to avoid the dull, the safe, the "good enough." You might call it an obsession, but a virtue is noble even if you cannot comprehend the depths it takes you.

I have watched others, I have read books that told me not to be afraid of a soft sun, but the light that comforts them is the light that would burn me alive.

I only plant where the soil screams for it. People frame Icarus a lot,

His desire for his inevitable death — the epitome of mortal greed.

But was the sun or Apollo he wanted?

The gods called it Hubris; he named it love.

Even in his drowning, he clutched the light between his palms,

Better the sea for loving him than heaven for fearing.

Women Empowerment In Modern India

Vaani Jeet Gupta
4th Semester
Dept. of English

In the rapidly evolving landscape of 21st-century India, women empowerment has emerged as a cornerstone of national progress and social justice. Empowerment of women refers to the process of enabling them to exercise their rights, access opportunities, make independent choices, and contribute meaningfully to economic, social, and political spheres. As India marches towards becoming a developed nation, empowering its women is not merely a moral imperative but an economic necessity. When women are educated, economically independent, and socially respected, families thrive, communities strengthen, and the nation advances.

Historical Context and Constitutional Foundation: India's journey towards women's empowerment is rooted in its Constitution, which guarantees equality before the law (Article 14), prohibits discrimination on grounds of sex (Article 15), and provides for equal opportunities in public employment (Article 16). Directive Principles further emphasize equal pay, maternity relief, and a just social order. Over the decades, landmark reforms such as the Hindu Code Bills in the 1950s, the establishment of the National Commission for Women in 1992, and progressive laws against dowry, domestic violence, and sexual harassment have laid a strong legal framework.

Progress in Recent Years: Modern India has witnessed remarkable strides in women's empowerment, driven by government initiatives, societal shifts, and individual achievements.

Education has been a key driver.

Schemes like Beti Bachao Beti Padhao (launched in 2015) have significantly improved the child sex ratio and girls' enrolment in schools. Over the past decade, the scheme has contributed to institutional deliveries rising sharply, greater awareness against gender bias, and girls now constituting nearly half of school enrolments in many regions. Female literacy rates have climbed steadily, narrowing the gender gap in primary and secondary education.

Economically, women are increasingly visible in diverse fields. Self-help groups under schemes like the Lakhpati Didi initiative and Pradhan Mantri Mudra Yojana have empowered millions of women entrepreneurs, particularly in rural areas. Women-led startups, professionals in IT, banking, medicine, and civil services reflect growing participation. The female labor force participation rate has shown incremental gains in recent years, reaching around 45-46% in some estimates, though it remains lower than desired.

Politically, the Nari Shakti Vandan Adhiniyam (Women's Reservation Bill, 2023) promises 33% reservation for women in legislatures, marking a historic step towards greater representation. Women now hold prominent positions as President, finance ministers in states, corporate leaders, and

astronauts, inspiring younger generations.

Health and safety measures have also advanced through programs like PM Matru Vandana Yojana for maternal benefits and stricter enforcement of laws against crimes against women.

Persistent Challenges: Despite these achievements, significant hurdles remain. India's ranking in the Global Gender Gap Index stood at 131st out of 148 countries in 2025, with a parity score of approximately 64%, highlighting gaps in economic participation, wage equality, and political empowerment. Female labor force participation, though improving, lags behind global averages due to factors like childcare responsibilities, safety concerns, and cultural norms.

Violence against women, including domestic abuse and workplace harassment, continues to be a grave issue. Rural-urban divides persist, with women in villages often facing limited access to education, healthcare, and economic opportunities. Deep-rooted patriarchal attitudes, son preference, and unequal inheritance practices slow progress in many regions.

The Road Ahead: True empowerment requires sustained, multi-pronged efforts. Strengthening the implementation of existing schemes, promoting skill development aligned with modern jobs, ensuring safe public spaces, and encouraging men's

involvement in gender equality are essential. Education must extend beyond literacy to foster critical thinking and financial independence. Corporate policies supporting work-life balance and equal pay will boost economic participation.

Society must challenge stereotypes through media, schools, and community dialogues. When women lead in boardrooms, parliament, and homes, India unlocks its full potential.

In conclusion, women empowerment in modern India is a story of remarkable progress intertwined with ongoing challenges. As Dr. APJ Abdul Kalam wisely said, empowering women builds stable families, societies, and nations. By bridging remaining gaps, India can truly realize its vision of an inclusive, equitable future where every woman stands tall as an equal partner in progress.

This journey is not just about women; it is about building a stronger, more prosperous India for all.

HOPE

Sharon Bhattarai
4thSemester,
Department of History

"Hope" is the thing with feath-
ers
That perches in the soul,
And sings the tune without the
words,
And never stops at all.
And sweetest in the gale is
heard;
And sore must be the storm
That could abash the little bird's
song
That kept so many warm.
I've heard it in the chilliest land
And on the strangest sea;
Yet, never, in extremity,
It asked a crumb of me.

CWC

A journey through identity, roles, and self-discovery

Who am I?

Anugraha Tamang

Ex student

"Knowing yourself is the beginning of all wisdom."- Aristotle

I wonder how many of us are still confused about who we truly are. Our roles keep changing with situations, and so do our actions and reactions. With time, we start behaving differently in different environments, and people around us often point it out by saying, "You've changed" or "You're different." But are we really changing, or are we just adapting to what life demands from us?

Different Roles in Life: I often notice how differently I react with different people and in different environments. Especially when I am with my parents, I sometimes end up expressing all my frustration towards them. But when it comes to someone I like, I would never behave in that way. It makes me realize that often, the worst side of me is shown to the people who love me the most.

When we go to places like churches, temples, monasteries, or mosques, we present ourselves as calm, kind, and pure. We greet everyone politely and behave with respect. Yet, deep inside, we are aware of our true thoughts and actions. This creates a dilemma within us about who we really are.

With friends, we act differently again. We support them, motivate them, and stand by them in every situation. There is nothing wrong with this—in fact, it is beautiful. But at the same time, I want to ask a question: Do we treat ourselves with the same kindness and support that we offer to others?

On social media, we create yet another version of ourselves. We try to appear perfect, maintain an image, and follow people whose lives seem flawless. We often compare our reality with their highlights and try to become like them by following what they show. But is that truly who we are?

In the end, a question remains—who is the real you? Is it the person you show on social media, or the one who sits alone and quietly reflects on life?

Perhaps the real "us" is not just one version, but a combination of all these sides. And instead of being confused, maybe what we truly need is to accept ourselves as we are, while continuing to grow into who we want to become.

Influence of Society: I often notice how society shapes the way we think and live. We are constantly told to be like someone else—"Be like her, see how confident she is," "Look at him, how rich he is," "She is so beautiful," or "He became a doctor or an engineer." In many

ways, society keeps showing us examples and expects us to follow them.

Without even realizing it, we start adapting to these expectations. We begin to compare ourselves with others and forget something very important—that this is our life. We all have different paths, dreams, and timelines. Yet, in trying to fit into society's standards, we often lose our own identity.

Sometimes, even our parents pressure us to achieve certain things, like being the first rank holder or choosing a specific career. It is not because they don't understand us, but because they are also influenced by the same society.

But when it comes to truly knowing yourself, is it wrong to take your own path? Is it wrong to take a gap year after school or college to work on yourself? The answer is no. It may be difficult to go against expectations, but if you don't take a step for yourself, then who will?

Speaking up for yourself and choosing your own journey is not wrong—it is necessary for becoming who you truly are.

Real self vs Outer self : We often present a version of ourselves that people expect to see. We adapt to situations and behave in ways that make us acceptable to others. But deep inside, a question remains—is it really worth it? Are we truly happy with the life we show to the world?

Most of the time, we choose to show only our happy side, even when things are not okay. Slowly, we begin to shape ourselves into what the world and people expect us to be. But in this process, we rarely stop to ask—what about the real us?

The real "us" is known only in our quiet moments—when we put our phones away, when we stop seeking validation, and when we sit alone with our thoughts. It is in those moments we realize that we are not always the same person we show to the world.

There are times when words

hurt us deeply, when we notice everything, and when we feel overwhelmed. Yet, we hide those emotions because we fear being judged. We keep that side of ourselves unseen, even though it is the most real part of who we are.

Perhaps understanding this difference between our outer self and real self is the first step towards knowing who we truly are—and learning to accept every part of ourselves, even the ones we are afraid to show.

Self- Discovery : One of the most important things in life is to discover who you truly are—to realize how valuable, unique, and precious you are in your own way. Knowing and loving yourself does not mean hating others; it simply means understanding your own worth while respecting everyone else's.

Each of us is different, with our own strengths and qualities. But often, we forget this and start comparing ourselves with others. Self-discovery helps us move away from comparison and brings us closer to acceptance.

When you truly begin to understand yourself and start living for yourself, your happiness no longer depends on others. No one can easily take away your joy—not even your own negative thoughts. Because in the process of self-discovery, you grow stronger every day.

There will be times when no one is there to lift you up, but in those moments, you learn to stand for yourself. You learn to comfort yourself and remind your heart that you deserve happiness, no matter what you have been through. And that is where true healing begins—when you choose yourself.

Conclusion: In the end, I realized that while our roles may change with situations, our inner voice remains constant, quietly guiding us toward who we truly are.

"The privilege of a lifetime is to become who you truly are." — Carl Jung

Journey to Paro Taktsang: Bhutan's Tiger's Nest

Kinley Choki
4th Sem. B. Com

High above the green valleys of Bhutan stands one of the world's most breathtaking monasteries—Paro Taktsang, famously known as the Tiger's Nest. Built dramatically on the side of a steep cliff, the monastery appears almost impossible to reach. Yet every year, travelers from around the world begin the challenging journey toward this sacred site, hoping to experience its beauty, peace, and spiritual atmosphere. My journey to this iconic monastery was not just a trek through rugged mountain paths, but also a journey into peace, perseverance, and self-discovery.

The journey begins in the peaceful valley below, where travelers slowly make their way along dusty mountain trails. Some ride horses, while others hike with walking sticks, surrounded by forests and distant hills. As the climb continues, colorful prayer flags flutter in the cool wind, creating a spiritual atmosphere along the path.

Along the trail, visitors pass peaceful pine forests, prayer wheels, and resting points with

stunning views of the mountains. One of the most memorable stops is the viewpoint cafeteria, where travelers can see the monastery standing proudly across the cliffside. From there, the final part of the journey begins with steep steps and a bridge beside a waterfall leading toward the sacred monastery.

According to legend, Guru Rinpoche flew to this site on the back of a tigress and meditated in a cave, making Paro Taktsang one of Bhutan's holiest places. After several hours of climbing, travelers finally reach a viewpoint where Paro Taktsang suddenly appears across the cliffside. The sight is unforgettable. The white monastery walls cling dramatically to the dark rocks, while the golden roofs shine under the mountain sun. Clouds drift below the monastery, making it seem as though it floats in the sky.

Before reaching the monastery itself, visitors must descend a long staircase carved into the mountainside and cross a small bridge beside a waterfall. The sound of rushing water mixes with the fluttering of prayer flags tied along the path. The final climb feels both exhausting and exciting, knowing that one of Bhutan's most sacred treasures is only moments away.

Inside the monastery, silence and peace fill the air. Butter lamps glow softly inside ancient prayer halls, while monks chant prayers in deep, rhythmic voices. The atmosphere feels calm and spiritual, offering visitors a moment to reflect and appreciate the beauty of the place. Looking out from the monastery windows, the endless mountains and valleys of Bhutan stretch into the distance.

The journey toward Paro Taktsang is more than just a mountain hike. It is an experience of nature, culture, and spirituality combined into one unforgettable adventure. Every step along the trail teaches patience and appreciation for the peaceful way of life that Bhutan continues to protect.

For many travelers, reaching Tiger's Nest is not simply about arriving at a destination. It is about discovering the beauty of the journey itself.

Timeless Wisdom from the Land of the Rising Sun: Nine Japanese Philosophies to Light Up Your College Journey

Dr. Bodhisattwa Khan
Assistant Professor of English

Dear Students,

As your Assistant Professor of English, I have spent many quiet evenings in the staff room overlooking the misty hills, thinking about the pressures you face every day — assignments piling up, pocket money that never seems enough, the anxiety of "what next after graduation", hostel life, friendships that sometimes crack, and the constant voice in your head saying you must be perfect. In our fast-changing world, where everyone is rushing, I often wonder: how can we live with more peace, purpose and joy?

The answer, surprisingly, comes from a country far away —

1: Kakeibo - The Mindful Money Journal

2: Mottainai - The Art of No Waste

3: Kaizen - Small Daily Improvements

4: Ikigai - Purpose-Driven Work

5: Wabi-Sabi - Embracing Imperfection

6: Hara Hachi Bu - The 80% Rule

7: Gaman - Endurance and Self-Discipline

8: Kintsukuroi - Repair with Gold

9: Shoganai - Acceptance of What Cannot Be Changed

Japan. These nine simple yet profound Japanese concepts are not just ancient wisdom; they are practical tools you can start using tomorrow. They have helped me personally during my own tough phases — whether it was balancing teaching, research and family, or simply learning to be kinder to myself. I share them with you today not as a lecture, but as a loving conversation between a teacher and her students. Let's explore them together.

1. Kakeibo – The Mindful Money Journal Kakeibo (pronounced ka-kay-bo) is Japan's traditional method of keeping a money diary. Instead of just noting expenses, you ask yourself four questions before spending: Do I need this? Can I afford it? Will it make me happy? Is there a better way? In college, when your monthly allowance feels tight, start a small notebook. Every evening, write what you spent and why. Many of my students who tried this last semester told me their impulsive canteen visits dropped by half, and they finally saved enough for that Kalimpong market shopping spree they always wanted. Kakeibo teaches us that money is not just numbers — it is energy and intention.

2. Mottainai – The Art of No Waste Mottainai (mo-ttai-nai) is a feeling of regret when something useful is wasted. It is not just about food or money; it is respect for resources, time and effort. Think of the half-eaten tiffin you throw away or the clothes lying unused in your cupboard. Mottainai asks us to reuse, repair, share and finish what we have. In our college canteen or hostel, try the "Mottainai Challenge" — finish your plate, carry a steel bottle instead of plastic, or pass on notes and books to juniors. One small act multiplies. When we practise Mottainai, we become more responsible citizens of this beautiful hill town we call home.

3. Kaizen – Small Daily Improvements Kaizen (kai-zen) means "change for the better" through tiny, continuous steps. No grand resolutions, just 1% better every day. You don't need to study eight hours at once. Just

add ten extra minutes of focused reading daily. You don't need to become a fitness guru overnight — just a ten-minute walk around the college ground after lunch. My own writing improved dramatically when I started writing only one paragraph every morning. Kaizen is gentle and forgiving — perfect for busy undergraduate life.

4. Ikigai – Purpose-Driven Work Ikigai (ee-kee-guy) is the sweet spot where what you love, what you are good at, what the world needs, and what you can be paid for, come together. Draw a simple Venn diagram in your journal. Ask: What makes me lose track of time? What can I offer the world? Many of you will discover your ikigai in teaching, social work, environmental conservation, or even storytelling. When studies feel meaningless, remember your ikigai — it turns "I have to study" into "I get to grow".

5. Wabi-Sabi – Embracing Imperfection Wabi-Sabi (wah-bee sah-bee) celebrates the beauty of things that are imperfect, impermanent and incomplete. A cracked teacup with a story is more beautiful than a flawless new one. Your handwriting is not perfect? Your presentation had a small mistake? Your skin has marks? Wabi-Sabi says — that is exactly where the beauty lies. In our competitive college environment, this philosophy is medicine for the soul. It frees you from the pressure of Instagram-perfect lives and lets you breathe.

6. Hara Hachi Bu – The 80% Rule From the Okinawan island of Japan (one of the world's Blue Zones where people live longest), Hara Hachi Bu simply means "eat until you are 80% full". Stop when you still feel a little space in your stomach. In our hostel mess or during festival feasts, this tiny pause can save you from that heavy, sleepy feeling before an evening class. It is not dieting — it is mindful respect for your body.

7. Gaman – Endurance and Self-Discipline Gaman (ga-man) is the quiet strength to endure hardship without complaint. It is not suffering in silence forever, but bearing what must be borne

with dignity and patience. Exams are approaching. The Wi-Fi is slow. The project deadline is near. Gaman teaches us to keep going with grace instead of endless grumbling. I have seen this quality in many of our Cluny girls — the way they support each other during illness or family problems. Gaman builds inner steel wrapped in softness.

8. **Kintsugi (Kintsukuroi)** – Repair with Gold Kintsugi is the Japanese art of repairing broken pottery with lacquer mixed with gold, silver or platinum. The cracks are not hidden — they are highlighted and celebrated. The object becomes more valuable because it was broken. Your heart got broken by a friendship that ended? You failed one paper? You feel you "ruined" something? Kintsugi reminds us that scars can become the most beautiful part of our story. You are not damaged — you are golden-repaired.

9. Shoganai – Acceptance of What Cannot Be Changed Shoganai (sho-ga-nai) means "it cannot be helped". It is the graceful acceptance of things beyond our control — the sudden rain that cancels the picnic, the delayed results, the things we cannot change no matter how much we worry. Instead of fighting the unchangeable, Shoganai gives us energy to focus on what we can control — our attitude, our effort, our next step. In the hills of Kalimpong, where weather and circumstances often test us, this philosophy brings deep peace.

These nine philosophies are not rules to follow strictly. They are gentle companions you can invite into your daily life. Start with just one this week — maybe Kakeibo in your diary or Wabi-Sabi when you look in the mirror. Notice how your days feel lighter, your mind clearer, and your heart fuller.

Literature and life are the same — both teach us how to become better human beings. Japan has gifted the world these quiet, powerful tools. Let us receive them with open hearts. You are young, you are capable, and you are already enough — cracks, struggles and all.

Echoes of a Homeland

Cheten Bhutia
Dept. of English

I carry a land in my blood—
a land the world calls distant,
but my ancestors called home:
Tibet.
They walked away from its
 mountains
not by choice,
but by history's cruel hands,
finding refuge in places like
Sikkim,
building new lives with old
 memories.
Yet roots do not forget the soil
where they first grew.
The world looks at Tibet
and some say it belongs to
China.
But a land is not owned
by flags or maps—
it belongs to the people
whose prayers echo in its valleys.
Our monasteries once held
centuries of wisdom,
our mountains carried the whispers of Dharma,
and a child once recognized as
 a spiritual leader—
Gedhun Choekyi Nyima—
disappeared into silence.
A silence the world still hears.
Speak too loudly,
and prison waits behind false
 accusations.
Raise your voice,
and it is quickly buried under
 power.

So many people there
do not fight loudly anymore—
not because they have forgotten
 freedom,
but because survival comes
 first.
Families cannot risk losing
fathers,
mothers,
sons,
daughters.
Hope survives quietly,
like a fragile prayer flag
trembling in the cold wind.
Because Tibet is not just territory.
It is memory.
It is faith.
It is identity.
And no matter how many
 borders redraw the map,
a homeland carried in the heart
can never truly be taken.

You are the light of the world

Sinora Bhattarai
Dept. of English

In the darkest of the path, the
 shiniest you will be.
Thousands of amusements are
waiting for your ruin.
Consistent were those pitiful
souls, forever to be grateful.
The fiery universe against the
sole creature.
Determined to get the best
within the whole nature.
Finalizing with all hopes
guaranteed with a vast goal.
Amazed thy disruption, wonder
how;
Prospering the masses with grace
somehow.

Love: The transformative force in literature and life

Ronija Rana
4th semester
Dept. of English

In the world of literature, love is rarely just a simple emotion. It's a radical moral choice that defines a person's soul. This transformative force shows up through steady patience and kindness given without expecting anything back. As William Shakespeare famously wrote in Sonnet 116, "love is not love which alters/ when it alteration finds." This literary standard tells us that real love is a deliberate decision to remain consistent even when life gets messy. It acts as an anchor for our character, demanding that we choose what is right over what is merely or easy.

We see a powerful example of this in John Webster's The Duchess of Malfi. The Duchess herself is a figure of incredible courage because she chooses love and marriage based on genuine affection rather than political gain. Even when faced with the terrifying cruelty of her brother, she remains dignified, famously stating, "I am Duchess of Malfi still." Her ability to love deeply, even in a world filled with corruption, shows that love is a form of resistance. It's a strength that remains unbroken even when the external world tries to crush it.

The opposite of this force is hatred, which acts like a slow poison. We see this most clearly in Shakespeare's Othello, where Iago's deep-seated resentment and jealousy eventually destroy everyone around him. Hatred keeps a person stuck in a dark place, replaying old wrongs and letting bitterness cloud every thought. As the play illustrates,

a heart consumed by the green-eyed monster" loses its capacity for real joy. When we hold onto hatred, we essentially hand over the keys to our happiness to the very person who caused us pain in the first place. It's a trap that leaves the individual isolated and restless.

Love, however, chooses the path of letting go. It picks peace over chaos and healing over ongoing hurt. Forgiveness is perhaps one of love's most sophisticated acts – it stops the cycle of pain and opens the door to something better. As Victor Hugo noted in Les Misérables, "The supreme happiness of life is the conviction that we are loved: loved for ourselves – say rather, loved in spite of ourselves." This perspective shifts our focus away from self – protection and toward a more empathetic way of living.

In today's world, which pushes us toward quick anger or keeping a mental "score" of every wrong, choosing compassion is a truly radical act. It asks us to hold back when we want to lash out and to give when we could easily keep for ourselves. Over time, these consistent choices build a character that is steady and trustworthy. By bringing these literary ideals into our daily lives, we prove that love is still the most dependable guide we have. It calls us to live in a way that respects the dignity of others, making the world a little less harsh for everyone

---

We know what we are,
but know not what we may be.

-WILLIAM SHAKESPEARE

Friends

(Translated from Sunil Ganguly's Bengali poem)

Mr. Kaushik Roy
Assistant Professor of English

I have a few friends—

odd and ordinary all in one,

thin and stout, serious, silly,

reckless souls with hearts of fire—

yes, I have a few friends.

Rhythm rules their minds,

a hush of love beneath their words,

small daily worries puzzle them—

yes, I have a few friends.

They have dreams woven in joy and grief,

wild impossible whispers in dream,

and laughter dancing through their words—

yes, I have a few friends.

Some words of theirs scorch the ears,

ribs split apart as they laugh,

but when they stay, the heart feels full—

yes, I have a few friends.

First Day of College: At Cluny Women's College

Sachina Biswakarma
4th semester
Dept. of English

I still remember my flight from Delhi to Kalimpong.

The winding mountain roads, the sudden drop in temperature, and the glimpse of pine trees and rolling hills made my heart race and remember my childhood. I was leaving the chaos of Delhi behind for Cluny Women's College, where I dreamed of studying after my 12th — a place I had only seen in photos: a sprawling green campus with open grounds, a simple and quiet, peaceful vibe which only my hometown could give. In my head, this was going to be my fairy tale.

I still remember the first day, stepping inside the gate with my mother holding my hand, a little nervous plus excited. I stepped inside the hall where my mother left me with a smile and wished me all the best. The campus looked exactly like in the photos — peaceful, green, surrounded by hills, but I had zero idea where anything was. Seeing a hall full of students made me extremely nervous. Moving to the corner row where the bench was empty, I decided to sit there. I was alone and didn't know what to do. I took my phone out and suddenly heard someone calling "Hey" - I could see a beautiful girl named Dikshika. That's how our hello turned into long, excited conversations.

No awkwardness. No getting lost. Just an instant sisterhood bond .

The principal's welcome speech mentioned "harmonious development" and "empathy,"

but my stomach was too nervous to absorb it.

Within minutes, another girl, Neha, joined — she was from Sangsay, Kalimpong and loved books too. We bonded over the college motto and how we wanted to "do a little good" in our own ways. By evening, we were a little "trio".

What began as awkward "hi's" in the library and common room grew fast. We studied together in the spacious reading area, celebrated small wins like surviving the first assignment, and talked about everything — families, dreams, even the occasional homesickness. Their company made everything feel safer and warmer. Our little group soon had a WhatsApp called "Trio", and we became each other's support system throughout the first semester.

That first day at Cluny Women's College taught me that here at Cluny, they give us space to grow. But it took patience, vulnerability, and showing up even when it felt uncomfortable to be able to grow. The reality was messier, slower, and far more removed from any expectation.

Well, from that first day till now, nothing has changed our friendship.

And hope it continues till we grow old. My friends are not just my friends whom I first met in college, but they are my family, my supporters, and my shoulder when I need them the most.

I can thus proudly declare that the first day of my college was the day when I learned to face the reality of life.

Teesta
The Lifeline of the Hills and Its Growing Sorrow

Shreya Rai
Ex-Student

Ganga is sacred to North India, so is the Teesta for the people living in the hills of Darjeeling, Kalimpong and Sikkim. Teesta River holds a special place in the hearts of people of these regions. The name "Teesta" is derived from the Lepcha word "Thi-see-tha," meaning "when did you come?" This river is more than just a waterway; it is an integral part of the lives and culture of the people living along its banks.

The Teesta River originates from the Tso Lhamo Lake in North Sikkim, though some believe it begins at the Khangse (Pahunri) glacier near the India-Tibet border. The river flows through the two states of India; Sikkim and West Bengal, before entering Bangladesh. Along its journey, it nourishes the land and sustains over 30 million people from the Himalayas to the Bay of Bengal.

However, since the construction of dams and barrages has disrupted the natural flow of Teesta, the ones residing in these areas have become prone to uncertainty of natural calamities. This leads to severe consequences for the communities that depend on it. These interventions have not only altered the river's course but have also led to the loss of nutrient-rich silt that once fertilized the fields along its banks. This has caused increased erosion, dried up sections of the river, and contributed to the gradual disappearance of fertile lands, threatening the livelihoods of the people who rely on the river

for food and water. They are gradually being robbed of their ‘Right to food’. The sacred Teesta River that once gave life is now being labeled as the “sorrow of the hills,” drawing a parallel to the Koshi River, known as the “sorrow of Bihar.”

However, is the river at fault here? Is it right to blame nature for human-made disasters? These are some questions that the state and civil society needs to tackle in coming years.

Extinction of aquatic species

The extinction of various aquatic species in the Teesta is a stark reminder of the irreversible damage caused by these constructions. The older generation speaks of seeing pink dolphins in the river; a species now gone, along with many others due to the countless number of infrastructure projects and construction of dams.

Historian Chakraborty, in his work “The Climate of History: Four Theses,” argues that human activities have reached a point where they not only affect natural history but have become a geological force in their own right. The impact on the environment and the extinction of species is no longer reversible. The construction of dams and other infrastructure projects in this fragile region has disrupted

the natural order, causing untold harm to both the environment and the people.

Thus, these projects in a fragile geographical area are already a reason that causes havoc traveling via NH 10, the only road that connects Sikkim and Kalimpong to the other parts of the country.

One of the most devastating consequences of these disruptions was the Glacial Lake Outburst Flood (GLOF) on October 3, 2023, which washed away the Chungthang dam, claimed lives, and caused widespread destruction. To dismiss this disaster as merely a natural calamity would be misleading, especially given the human-induced changes that have destabilized the region.

The Legend of Teesta & Rangeet

The Gorkha/Nepali communities of Sikkim, Darjeeling, and Kalimpong have always shared a deep cultural bond with the Teesta. The river is celebrated in their songs, stories, and folklore. A well-known Lepcha folktale tells of the rivers Rangeet and Rongnyu, who were born from the blessings of Mother Goddess Itbu-moo. A beautiful legend of the Lepchas, of these two rivers.

According to Lepcha folktale, Rangeet and Rongnyu, two iconic rivers in Sikkim, are the beautiful creations of Mother Goddess Itbu-moo. They met secretly and, when their love came to light, they offered prayers to Kongchen Kongchlo and decided to leave their homeland and travel to a far-off land. They challenged each other to a race down to the faraway plains, choosing different guides to guide them. Rangeet chose Tutfo, a mountain bird known for its swiftness, and Rongnyu asked Parilbu, the snake, to guide her.

Rongnyu, who was slower than Tutfo, continued towards its destination without distraction. She was delighted to win the race, but his happiness was short-lived as the wait for her beloved Rangeet grew longer. After an eternity, Rangeet arrived in Mayel Lyang and saw Rongnyu waiting for her. He was deeply wounded and enraged, turning

around towards the Himalayas and causing untold destruction.

As the two river spirits moved upwards, Mayel Lyang was submerged under deep waters. People living in the valley thought that the great deluge was caused by Itbu-moo, the Mother Creator, whom they had forgotten to worship. All living creatures scrambled to higher mountains, crying for help. However, all hills were immersed in water except for Tundong Hlo, a mountain near Damthang in South Sikkim. Kahomfo, a partridge, made an offering of mongbree(millet) to Kongchen Kongchlo(Kanchenjunga), asking for mercy. Itbu-moo relented, and the deluge caused by Rangeet and Rongnyu began to recede.

Tendong Lho, a sacred hill in the Lepcha culture, saved many lives during a time of need. The hill is revered by the Lepchas, who offer prayers and gifts there annually. Rongnyu, a lover, pleaded with Rangeet to forgive him and never leave him. Itbu-moo accepted their relationship, blessing them for generations to remember. They continued their journey down Bengal, with Rongnyu becoming known as Thi-see-tha or Teesta. Inspired by this story, the Lepchas made offerings to the river spirits, and today, brides and grooms are taken to the rivers to wish them a happy life.

Deja Vu: More incidents in the future?

In recent times, the region has witnessed a repeat of past tragedies. In October 1968, continuous rainfall triggered landslides, swept houses and bridges and killed around 1,000 people.

Mr. Swapan Sen in his article "The Teesta Flood 1968: A Real-Life Story" says "The Teesta Floods of 1968 were the worst ever seen in this part of the world and a disaster of the same magnitude today would spell doom for the thousands of people who now live alongside the river"

Fifty-five years later, the region saw a rerun of a calamity that devastated the fragile area, with the GLOF of 2023, which brought havoc to the hills once again. It

resulted in claiming lives and making people homeless. It brought a massive destruction not only of the properties but it also left a lifelong implication on the lives of people residing in these regions.

While the state of Sikkim received special assistance after the flood, the neighbouring hills of North Bengal, which were equally affected, were largely ignored. The centre had released ₹ 44.8 crore to Sikkim immediately after the flood, whereas the GTA region was never mentioned. This was the statement of the finance minister while tabling the Union budget for the financial year 2024-2025. "Recently Sikkim witnessed devastating flashfloods and landslides that wreaked havoc across the state our government will provide assistance to the state".

The West Bengal Chief Minister, Mamata Banerjee on a post in X has alleged this as a "step-motherly treatment" by the central government.

The national media houses covered this Glacial Lake Outburst Flood in Teesta as "Sikkim flood" and neglected the impact on Darjeeling and Kalimpong while predominantly focusing on Sikkim.

The aftermath of the GLOF has left the NH-10, the only road

connecting Sikkim, Kalimpong, and Darjeeling to the rest of the country, in a precarious state. The rise in the Teesta's water level, compounded by the silt deposits, has made travel difficult and dangerous. This not only isolates the region but also leads to increased prices of goods and commodities due to the longer routes that people are forced to take.

While these infrastructure projects bring large economic benefits, it is crucial to consider the lives of those living in these fragile areas. The focus should not only be on Sikkim but also on the GTA region, which has been similarly affected by the floods.

We must ask ourselves: Is it really that the river is coming in the way of human progress, or are humans actually interfering with the river's natural course?

The recent flood was not the first and will definitely not be the last disaster if we continue to tamper with nature. There might be more vengeful incidents. While these projects may largely benefit the nation, we must allow the Teesta to flow at its own natural pace and route, respecting the delicate balance that sustains the environment and people who depend on it.

References

1. Banerjee, A. (2023). Teesta flash flood 2023: Union Budget skips Bengal, including GTA. Millenniumpost.in.

2. Banerjee, A. (2023). The Teesta Disaster was waiting to happen. Milleniumpost.in.

3. Chhetri, V. (2024). Union Budget 2024: Sikkim to receive flood funds, no cash for hills. The Telegraph Online.

4. Pathak, A., & Shen, R. (2023). The Teesta no longer flows. Sikkim Project.

5. Teesta: A hungry river; Dialogue Earth. *https://dialogue.earth/en/climate/teesta-a-hungry-river/*

6. "The story of Teesta and Rangeet" Sikkim Project. *https://sikkimproject.org/the-story-of-teesta-and-rangeet/*

7. Sen, S. (2011). The Teesta Floods 1968: A real life story.

My Unforgettable (and Slightly Chaotic) First Day at Cluny Women's College

Yashna Chhetri
1st semester
Department of English

If anyone had told me that my first day of college would feel like a mixture of a fashion show, a military interrogation, and a cardio workout up and down Calvary Road, I would have politely laughed and ignored them. But Cluny Women's College has a special talent: turning even the simplest day, like document verification, into a full adventure.

Before joining, I had heard legendary stories about Cluny. Everyone told me it was the most disciplined women's college in Kalimpong, the kind where even your shadow must behave. Also, I was warned repeatedly that the kurta set is the unofficial uniform of life, and showing up in anything else could trigger an earthquake. So naturally, on my first day, I arrived in my brightest yellow kurta set, shining like a sunflower among the morning fog.

My mother accompanied me, both of us equally nervous. I was the second person to reach (yes, second, because Cluny is the one place where even though the sun may rise late, students are always early). Slowly, more girls started arriving... and to my utter shock, every single one of them was wearing casual clothes, jeans, hoodies, tops, you name it. Meanwhile, I stood there in my yellow kurta, looking like I took the dress code way too seriously. At that moment, I wished I could temporarily shrink a few inches, because being the tallest one there wasn't helping my camouflage efforts.

When my turn came, Sir Ajay

looked at my application and asked calmly, “Why did you join two years late?” I answered with equal calmness: “Sir, I was serving in the military of Bhutan.” The way his eyes widened, I’m convinced I grew two more inches in that moment. He was shocked, probably wondering whether I had come to submit my documents or conduct a parade drill.

But the real challenge began afterwards. I was sent on a three-round mission up and down Calvary Road, once for my xerox, once for my passport-size photos, and once to print some documents. By the second round, I felt like Cluny should seriously consider offering P.E. credits for this track event.

Finally, after all the stamps, signatures, and steps worthy of a fitness app milestone, Mom and I rewarded ourselves with steaming hot momo from the college canteen. Sitting there, tired but proud, I realized something beautiful:

My “serious and strict” college had given me the funniest, most unforgettable first-day experience. And that was the moment I knew, Cluny Women’s College might be disciplined, but it definitely comes with its own charm, surprises, and stories worth telling.

A Blessing in Disguise
My Journey from Bhutan to Cluny Women’s College

Chimi Yoezer Wangmo
B.Com, 4th Semester
Hometown
Thimphu, Bhutan

Finishing Class 12 is a major turning point in every student’s life. Like many of my classmates, my biggest dream was to secure

admission to a good college in Bhutan and stay close to home. However, when the results came out, things did not go as planned, and I was unable to get admission. I felt lost and worried about my future.

After a lot of thinking, I decided to make a brave choice. I packed my bags and chose to travel to Kalimpong, India, to study at Cluny Women's College.

The journey from Bhutan to Kalimpong was filled with a mixture of fear and excitement. As my vehicle moved away from home, I watched the familiar mountains and prayer flags slowly disappear. Passing through the border gate, the quiet streets of Bhutan changed into busy Indian towns. Soon, the road began to climb into the cool hills, winding alongside the beautiful green Teesta River. With every turn, I felt myself moving farther away from my family, but I also felt a growing sense of hope for the new life ahead of me.

Arriving in Kalimpong and stepping through the gates of Cluny Women's College felt like a breath of fresh air. The welcoming campus and the cool mountain weather immediately made me feel safe and at peace. Even though leaving Bhutan was painful at first, I now realize that coming here was truly a blessing in disguise.

Cluny has become my second home, where I am making wonderful friends and receiving a great education. This journey taught me that when one door closes, another beautiful path opens up.

A New Beginning

Sudristri Rai
English Department

I came to this place, heart full of fear,
A new place, new faces, nothing felt near.
With trembling steps, I walked through the gate,
Not knowing then what joy would await.
The days felt long, the silence deep,
New names, new lessons, thoughts lost in sleep.
But smiles found me, one by one,
And soon enough, the fear was gone.
We laughed, we learned, we shared our days,
In little things, in countless ways.
And standing tall through every test,
Wasn't Cluny simply the best !
With kindness bright and wisdom true
The professors guided me in all I'd do.
Now this new college feels like home to me,
A place of friendship, hope, and glee.

"I can promise you that women working together - linked, informed, and educated - can bring peace and prosperity to this forsaken planet."

-Isabel Allende

The Unnoticed Truth of Everyday Life

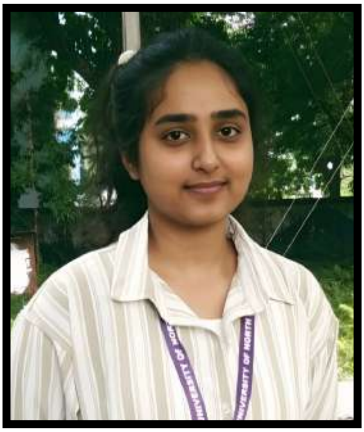

Shivani Prasad
Ex Student

How many things pass in a single day without being noticed?

Life is not always made of big achievements. Most of it lives in small moments that people pass by. Many studies show that everyday habits, close relationships, proper sleep, movement, and

purpose affect happiness more than rare celebrations.

The day may start with watering plants. Dry soil turns fresh, leaves look alive again, and the mind feels lighter. Time spent around plants and nature is often connected with lower stress and a better mood.

Cleaning a room is not always only cleaning. Sometimes sweeping the floor also clears thoughts.

Rearranging a study table, folding clothes, making space again—these simple acts often bring balance. Research has linked cluttered spaces with stress and tiredness, while clean surroundings help focus.

Step outside and the road is full of traffic. People are rushing, waiting, crossing, trying to reach somewhere. Every person has a reason to move. Every person carries something unseen.

Everyone has their own road, their own pressure, their own timing. In many cities today, traffic and long travel hours have become part of daily stress.

By evening, some people walk in groups. They talk, laugh, roam without purpose. It may look ordinary, but it is real. No filters, no image, no performance. Just people being present with each other. Even with social media

everywhere, loneliness has increased in many parts of the world. At home, parents continue quietly. Some care through words, others through sacrifice, routine, and responsibility. Many things stay strong because they are standing behind them. Family support remains one of the strongest forms of emotional strength.

A dinner table with family can be one of the richest moments of the day. Everyone together in one place matters. But when no one speaks, silence feels heavy. Shared meals are often linked with better communication and stronger family bonds.

Sometimes care comes through a message. "Reached?" "Eat properly." "Take care." Small words, but they stay in the heart. People often remember genuine concern more than expensive gifts.

The mind keeps g all the time. Memories, fear, hope, comparison, plans, unfinished thoughts. Some days it feels calm, some days crowded. Stress and anxiety have become common in students and working people today.

That is why silence matters. A few quiet moments can show what noise hides. Even short breaks from screens and pressure are linked with better focus and calmer thinking.

The world teaches people to run after success, money, attention, and expectations. But life is not

only about running, but also about noticing. About enjoying one's favourite food after a tiring day. Good sleep after effort. Fresh air in the evening—laughter with people who matter.

Many people are tired, not only because they worked too much, but because they never truly rested.

Many people change with situations. Some stay for benefit. Some leave quietly. Some remain the same. Time reveals everyone.

Growth is not always visible. Sometimes it is becoming calmer, more disciplined, fairer, and less comparative. Real progress often happens quietly.

Everyone is carrying something private. Everyone is learning something silently. Everyone is trying in ways others may never know.

Maybe daily life teaches the biggest truth: what looks ordinary from the outside often carries the deepest meaning inside.

Many things called ordinary today were once prayers of the past. And one question remains:

Why mould the mind through someone else's writings, when the mind already carries the power to think, feel, question, and create its own truth?

Cruelty of Humans

Name:Nazma Khatoon
Dept: BCA

They built their walls of greed
 and pride,
And left compassion far outside.
They turned warm hearts to
 stone and steel,
Forgot to care, forgot to feel.
They sold their friendships,
 cheap and fast,
And buried truth beneath the
 past.
They broke the bonds that love
 had spun,
And left the tears of many
 undone.
Where mercy's hand was meant
 to stay,
They chose to strike and walk
 away.
They mocked the weak, betrayed
 the kind,
And crowned the selfish, blind
 with blind.
The laughter of innocence, stolen
 in vain,
The echo of cruelty, carved into
 pain.
Human to human, the wound
 runs deep,
A promise of kindness they
 failed to keep.
And so the story, bitter and long,
Of hearts turned cold, of right
 turned wrong.
The greatest cruelty ever known,
Is what mankind gave to its own.

THE UNWRITTEN CHAPTER OF FRIENDSHIP

Kripa Pariyar
1st semester
English department

Friendship isn't about the loud laughter at parties, nor the thrill of trips or adventurous outings.
It's not about hands held tight in joyful times,
But about understanding before words align.
It's being together through life's every phase.
Savouring moments, big or small, in every way.
FRIENDSHIP is hands clasped tight in troubled times;
A bond that's strong a truly divine love.

Dearly reader! Let's embark on a journey to unravel the untold depth of friendship.

Unspoken bonds that tie our hearts in harmony ;
Being in a mother's womb was a masterpiece of art,
Where whispers of trust and echoes of love first took part.
A father's understanding is a guiding light that never fades.
In laughter and tears,

A FRIENDSHIP WITH PARENTS FOREVER STAYS.

An unseen thread weaves our souls so fine.
Life brings us kindred hearts, a bond so divine.
From learning life's alphabet to Stories yet untold.
FRIENDSHIP blossoms, young and old.

Oh! Here we grew up.
Childhood's echoes linger near,
Friends may wander far and wide, but memories are dear.
In heart they stay, a treasured past.
FOREVER TO CHERISH, FOREVER' TO LAST.

On life's path, we find our way,
Friendship that makes us whole each day.
Time may test; bonds may bend.
Though appearance may fracture and fade;
In the depths of hearts the connection stays,
A testament to love that time cannot erase.

Life's journey, long and short,
Moments to cherish; hearts to report.
Yet in a few, true bonds remain.
That's the thread of friendship true.
A connection that shines through;
And in a mixture of life,
Friendship's thread forever shines.

Chhath Puja

A Festival of Faith, Discipline, and Deep Devotion

Ms. Romashree Gupta
Dept of Envs.

India is a land of diverse cultures and vibrant traditions, where every festival carries a

deeper meaning beyond celebration. Among these, Chhath Puja holds a unique and sacred place. It is not merely a festival—it is a profound expression of faith, gratitude, and spiritual strength that touches the hearts of millions.

Chhath Puja is dedicated to the worship of the Sun God, the eternal source of energy, and Chhathi Maiya, who is believed to bless families with health, happiness, and prosperity.

The origins of this festival can be traced back to ancient Vedic times, when people

worshipped natural forces to express gratitude for sustaining life on Earth. The Sun, being the provider of light, warmth, and energy, has always been regarded as a visible deity—one that we can see, feel, and depend

upon every single day.

The reasons behind celebrating Chhath Puja are deeply rooted in both spiritual and practical beliefs. Devotees observe this festival to thank the Sun God for nurturing life, ensuring good harvests, and maintaining the balance of nature. It is also performed to seek blessings for the well-being of family members, especially children. Many people take up this vrat with specific wishes in their hearts—praying for health, success, peace, or the fulfillment of a long-awaited desire. What makes this puja truly powerful is the belief that sincere devotion and purity of heart can bring positive change into one's life.

One of the most striking aspects of Chhath Puja is its strict discipline and the intense nature of its rituals. It is considered one of the most difficult fasts in Hindu tradition. The vrat lasts for four days, each day carrying its own significance. It begins with Nahay Khay, where the devotee purifies themselves with a holy bath and consumes a simple, pure meal. This is followed by Kharna, where after a day-long fast, a special prasad is prepared and shared. After this, the most challenging phase begins—a continuous fast of nearly 36 hours without food or even water.

The final days involve offering Arghya to the setting sun and the rising sun. Devotees stand in rivers, ponds, or any clean water body, often for long durations, with folded hands and unwavering concentration. These moments are deeply spiritual. As the sun slowly sets or rises, the atmosphere becomes calm and almost magical. The reflection of light on water, the devotional songs in the background, and the silent prayers create an emotional

experience that is difficult to describe in words.

The level of purity maintained during Chhath Puja is extraordinary. Everything—from the preparation of food to the surroundings—is kept absolutely clean and sacred. The prasad, such as thekua and fruits, is prepared without any

contamination, often using new utensils. Devotees avoid salt, onion, garlic, and any kind of impurity. They sleep on the floor,

maintain a peaceful mindset, and stay away from negative thoughts or actions. This level of discipline reflects immense mental strength and dedication.

Beyond rituals, Chhath Puja carries a deep emotional essence. It is a festival that connects individuals not only with divinity but also with nature and community. Families come together, helping and supporting each other throughout the process. There is a strong sense of unity and belonging. Watching devotees perform the rituals with such sincerity often fills one with respect and admiration. It teaches us humility, patience, and the

importance of faith in our lives.

In today's modern and busy world, where life often feels rushed and stressful, Chhath Puja offers a moment of pause. It reminds us to slow down, to be grateful for what we have, and to reconnect with our roots. It shows us that true strength lies not in comfort, but in

discipline and devotion.

On a personal note, Chhath Puja has become a very special part of my life. I have been observing this vrat for the past two years, and each year has been a deeply emotional and enriching experience. Initially, it felt challenging and overwhelming, but with time, I began to understand its true meaning. The sense of peace, the connection with nature, and the

inner strength that I felt during the fast are something I cannot fully express in words. It has taught me patience, self-control, and the power of sincere prayer.

Chhath Puja is not just a tradition passed down through generations—it is a living emotion, a symbol of unwavering faith, and a beautiful reminder of the bond between humans and nature. It continues to inspire, purify, and strengthen those who embrace it with a true heart.

शिक्षाको उज्यालोमा साई दर्शन

शर्मिष्ठा गुरुङ
भूगोल विभाग

सन् १९२६ मा पुट्टापर्ती नामक सानो गाउँमा जन्म लिनुभएका भगवान् श्री सत्य साई बाबाको दिव्य प्रकाशले सम्पूर्ण विश्वलाई उज्यालो बनायो। उहाँ केवल भगवान्को रूपमा पूजित हुन आउनुभएन। उहाँ त एक साथीको रूपमा दुःखमा साथ दिन, आमाको रूपमा माया दिन, मार्गदर्शकको रूपमा सही बाटो देखाउन र थाकेका आत्माहरूलाई शान्ति प्रदान गर्न आउनुभएको थियो। जसले जस्तो रूपमा उहाँलाई सम्झियो, उहाँ त्यही रूपमा अनुभूत हुनुभयो।

भक्तजनका लागि उहाँ केवल एउटा नाम होइन, एउटा दिव्य अनुभूति हुनुहुन्छ। हावाको प्रत्येक स्पर्शमा, वर्षाको प्रत्येक थोपामा, फुलको प्रत्येक सुगन्धमा र सूर्यका प्रत्येक सुनौलो किरणमा महसुस गर्न सकिने दिव्य उपस्थिति हुनुहुन्छ। उहाँको प्रेम, करुणा र शिक्षाले लाखौं मानिसहरूको जीवनलाई परिवर्तन गरेका छन्।

भगवान्ले मानव जीवनमा शिक्षाको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको बताउनुभयो। उहाँका भनाइअनुसार शिक्षा केवल किताबी ज्ञान, डिग्री वा रोजगारीका लागि मात्र होइन, जीवनलाई सही दिशामा अघि बढाउने साधन हो। उहाँ सधैँ भन्नुहुन्थ्यो - “शिक्षा जीवनलाई अर्थपूर्ण बनाउनका लागि हुनुपर्छ, केवल जीविका चलाउनका लागि होइन।” उहाँको विश्वास थियो, साँचो शिक्षाले मानिसलाई बुद्धिमान मात्र होइन, विनम्र, सेवाभावी, नैतिक र आध्यात्मिक चेतनायुक्त पनि बनाउँछ।

यही महान् उद्देश्यलाई साकार पार्न उहाँले धेरै शैक्षिक संस्थाहरूको स्थापना गर्नुभयो। आज यी संस्थाहरू विश्वभर आदर्श शैक्षिक संस्थाको रूपमा परिचित छन्। यसका तीनवटा पुरुष क्याम्पसहरू- प्रशान्ति निलयम, बृन्दावन र नन्दिगिरिमा रहेका छन् भने महिलाहरूका लागि अनन्तपुरमा छुट्टै क्याम्पस स्थापना गरिएको छ। यी सबै संस्थाहरूमा निःशुल्क र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरिन्छ। यहाँ विद्यार्थीहरूलाई आधुनिक शिक्षा मात्र होइन, अनुशासन, सेवा भावना, नैतिक मूल्य तथा आध्यात्मिक ज्ञान पनि सिकाइन्छ।

साई संस्थाको शैक्षिक प्रणाली

भगवान् श्री सत्य साई बाबाले स्थापना गर्नुभएका शैक्षिक संस्थाहरू केवल ज्ञान प्रदान गर्ने सामान्य थलोहरू होइनन् । यी संस्थाहरू चरित्र निर्माण, मानवीय मूल्य विकास र आध्यात्मिक उन्नतिको पवित्र केन्द्रका रूपमा

स्थापित छन् । उहाँको शैक्षिक दर्शनअनुसार शिक्षा भनेको जीवनलाई उज्यालो बनाउने सशक्त माध्यम हो, केवल जीविकोपार्जनको साधन मात्र होइन ।

साई संस्थाको शैक्षिक प्रणालीलाई "Education in Human Values" (EHV) अर्थात् मानवीय मूल्यमा आधारित शिक्षा भनिन्छ । यस प्रणालीले आधुनिक वैज्ञानिक शिक्षा र प्राचीन आध्यात्मिक मूल्यहरूलाई समान रूपमा समावेश गर्दछ । यसको मूल आधार पञ्च मूल्यहरू 'सत्य, धर्म, शान्ति, प्रेम र अहिंसा'मा आधारित छ । यी पाँच मूल्यहरूलाई प्रत्येक विषयसँग अन्तर्सम्बन्धित गरी पढाइन्छ र यसले विद्यार्थीको समग्र विकासलाई सुनिश्चित गर्दछ ।

साई संस्थाका सबै शैक्षिक संस्थाहरू पूर्ण रूपमा निःशुल्क छन् । यहाँ विद्यार्थीहरूबाट कुनै पनि प्रकारको शुल्क लिइँदैन । किताब, आवास, भोजन, यातायात तथा चिकित्सा सुविधाहरू निःशुल्क उपलब्ध गराइन्छ । धनी-गरिब, जाति, धर्म, लिङ्ग वा वर्गको कुनै भेदभाव गरिँदैन । यसले शिक्षालाई साँच्चै समावेशी र सार्वजनिक बनाएको छ ।

साई संस्थाको प्रमुख शैक्षिक केन्द्र श्री सत्य साई संस्थान अफ हायर लर्निङ (Deemed University) हो । यस अन्तर्गत प्रशान्ति निलयम, बृन्दावन, नन्दिगिरि र महिलाहरूका लागि अनन्तपुर क्याम्पस सञ्चालित छन् । यसका साथै उच्च माध्यमिक विद्यालय, प्राथमिक विद्यालय तथा साई मेडिकल कलेजहरू पनि सञ्चालनमा छन् । यी सबै संस्थाहरूमा नियमित विषयहरूको अध्ययनसँगै आध्यात्मिक तथा नैतिक शिक्षा अनिवार्य रूपमा समावेश गरिएको छ।

दैनिक प्रार्थना, भजन, ध्यान तथा मौन अवधिलाई शिक्षण प्रक्रियाको अभिन्न अङ्ग बनाइएको छ । बालक-बालिकाहरूमा असल संस्कार, अनुशासन, सेवा भावना र ईश्वरप्रतिको श्रद्धा विकास गर्न 'बाल विकास' कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । शिक्षण पद्धतिमा कथा, नाटक, भूमिका अभिनय र समूह छलफल जस्ता क्रियाकलापहरूलाई विशेष महत्त्व दिइन्छ ।

साई संस्थामा शिक्षकहरूलाई केवल ज्ञान प्रदायकको रूपमा नभई मार्गदर्शक र आदर्श व्यक्तित्वको रूपमा हेर्ने गरिन्छ । उहाँहरूका लागि विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । यसबाहेक विद्यार्थीहरूमा सेवा भावनाको विकास गर्न नियमित सेवा कार्यलाई अनिवार्य बनाइएको छ । विद्यार्थीहरूले गाउँ, अस्पताल, वृद्धाश्रम तथा गरिब समुदायमा सेवा गर्दछन् । "मानव सेवा नै माधव सेवा हो" भन्ने सिद्धान्तलाई व्यावहारिक रूपमा लागु गरिन्छ ।

मूल्याङ्कन प्रणाली पनि परम्परागत परीक्षा-केन्द्रित मात्र छैन । निरन्तर तथा समग्र मूल्याङ्कन (Continuous Comprehensive Evaluation) मार्फत विद्यार्थीको ज्ञान, चरित्र, व्यवहार, नेतृत्व क्षमता, सहयोगी भावना र आध्यात्मिक प्रगतिलाई समेत मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

साई संस्थाको शैक्षिक प्रणालीले विश्वलाई एउटा नयाँ र आदर्श मोडेल प्रस्तुत गरेको छ । यसले विद्यार्थीलाई डिग्रीसँगै चरित्र, ज्ञानसँगै प्रज्ञा र व्यावसायिक सफलतासँगै मानवता प्रदान गर्दछ । यो प्रणाली केवल पेशागत तयारी होइन, बरु समग्र जीवन तयारीको प्रणाली हो । यसले विद्यार्थीलाई योग्य नागरिक मात्र होइन, असल र पूर्ण मानव बनाउने उच्च लक्ष्य राख्दछ । यो नै साई दर्शनको शैक्षिक उज्यालोको सार हो ।

भगवान् श्री साई नाथको शिक्षा केवल पाठ्यपुस्तकमा सीमित थिएन। उहाँले आध्यात्मिक ज्ञानलाई पनि उत्तिकै महत्त्व दिनुभयो। उहाँका अनुसार यदि शिक्षाले मानिसलाई सत्य, धर्म,

शान्ति, प्रेम र अहिंसाको मार्ग सिकाउन सक्दैन भने त्यो शिक्षा अपूर्ण हुन्छ। यही उद्देश्यले उहाँले 'बाल विकास' कार्यक्रम स्थापना गर्नुभयो। यसले साना मनहरूमा प्रेम, करुणा र मानवताको बिउ रोप्ने कार्य गरेको पाइन्छ।

आज शिक्षा क्षेत्रमा उहाँको योगदान सम्पूर्ण विश्वमा सम्मानका साथ स्मरण गरिन्छ। उहाँका संस्थाबाट अध्ययन गरेका विद्यार्थीहरू आज विभिन्न क्षेत्रमा प्रतिष्ठित, सम्मानित र सफल व्यक्तित्व बनेका छन्। तर सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा, उनीहरूले विनम्र रहन, मानवताको सेवा गर्न र सदैव स्वामीका दिव्य चरणमा समर्पित रहन सिकेका छन्।

यही नै उहाँको शिक्षाको वास्तविक सफलता हो- केवल सफल मानिस तयार गर्नु होइन, असल र आदर्श मानव निर्माण गर्नु।

भगवान्ले सधैँ प्रेम र सेवाको मार्गलाई मानव जीवनको सर्वोच्च धर्म मान्नुभयो। उहाँको अमूल्य सन्देश थियो - "सबैलाई प्रेम गर, सबैको सेवा गर।" उहाँले मानिसलाई केवल प्रार्थनामा सीमित नरही कर्म र सेवामार्फत ईश्वरलाई प्राप्त गर्न सिकाउनुभयो। त्यसैले उहाँ भन्नुहुन्थ्यो, "प्रार्थना गर्ने ओठभन्दा सेवा गर्ने हात अझ पवित्र हुन्छन्।"

भगवान्का विद्यार्थीहरूले पनि उहाँका यी दिव्य शिक्षाहरूलाई आफ्नो जीवनको आधार बनाएका छन्। उनीहरूले केवल राम्रो अङ्क ल्याएर वा प्रतिष्ठित पद प्राप्त गरेर मात्र सफलता हासिल गरेका छैनन्, तर विनम्रता, सेवा भावना र मानवताप्रतिको प्रेमलाई पनि सँगै बोकेर अघि बढेका छन्। आज उहाँका विद्यार्थीहरू संसारका विभिन्न क्षेत्रमा सम्मानित र प्रतिष्ठित व्यक्तित्व बनेका छन्, तर उनीहरूले कहिल्यै अरूको सेवा गर्न बिर्सेका छैनन्।

उनीहरू सदैव दुःखी, गरिब र आवश्यकतामा रहेका मानिसहरूको सहायता गर्न तत्पर रहन्छन्, किन कि भगवान श्री सत्य साई बाबा भन्नुहुन्छ, "मानव सेवा नै माधव सेवा हो।" यही नै उहाँको शिक्षाको वास्तविक सार हो।

औ मान्छे

दिया राई
वाणिज्य विभाग

आँखाको आँसुले
रित्तो मनको भावना भन्छ।
कुर् ...र... गर्ने पेटले
घरको अवस्था बताउँछ।
दस नङ्ग्री खियाएको युग बित्यो
यसले मस्तिष्कको सोच बुझाउँछ।
हामी पनि मान्छे हौँ
दिन र रातको कामले मान्छेको
शरीर कमजोर बनाउँछ।
रगत, हड्डी र छालाले त बनेका हौँ हामी
एक दिन मृत्यु आउँछै आउँछ।
मुखको बोली,
आजको समाचार भन्छ।
टिनिनि.... गर्ने कान,
मान्छेको विचार सुन्छ।
हामी मान्छे नै त हौ !
दुःख र पीडाको साथ
रुने गर्दछौँ।
मान्छे, मान्छेजस्तै हाँस्ने गर
समयले जिन्दगीलाई पर्खिदैँन।।

श्रमिकको रगत

जेनिफर लेप्चा
राजनीति शास्त्र विभाग

बिहानै पहाडहरूले उज्यालो समेत देखेका हुँदैनन्,
जब हिउँमा झिसमिसे उज्यालोले
टक्क छोएको मात्र हुन्छ,
आफ्नो जीवनको दौर नहेरी,
मालिकको घडीमा बिहान भइसक्यो होला भनी
एक कटौरा फिक्का चिया पिएर
बगाानतिर हिँड्ने उनी।
चियापत्ति सँगसँगै पसिना र आशा पनि टिप्छन्,
थाहा छ उनलाई कि पूर्ण तलब त
उनको अप्राप्य सपना मात्र रहनेछ ।
तरै पनि बेलुका घर फर्केपछि चुह्लोमा
भात उमाल्दै बोनसको कुरा गर्दै
बसिरहन्छिन् उनी।

घरमा चुहिरहेको छानो टाल्न मात्र भए पनि,
विदेशी कपमा घोलिएको सुगन्धको उनी वास्ता
गर्दिन
टुसाका तिखा काँडाले खोपिएका घाउहरू,
खस्रा हातहरूमा कोरिएका सङ्घर्षको चक्र
भाग्य रेखा पत्तो नभइ हराएको
पनि उनी वास्ता गर्दिन।
बर्खे झरीले लछेप्रै भिझेको शरीरलाई पनि नहेरी,
हिँदोमा ज्वरोले काँपिरहेको शरीरलाई पर पसारी
डोको भरी सपना टिप्न हिँड्छिन्,
तर खल्ती भने जस्ताको त्यस्तै रित्तै नै रहन्छ।

आफ्नै माटोमा पनि आफै कमारो भएको देख्दा त,
डाँफेले पनि आफ्नो धुन बिर्सी,
यही पीडामा नै अल्झिरहन्छ ।
माटोमा भिजेको उनको रगत र पसिनाले नै
बनेको त्यो संसारले, घुटुक्क पिउने चिया
खोई उनको भाग्यमा नै पर्दैन

बिहानदेखि साँझसम्म झुकेको उनलाई देख्दा-ले
पनि वेदनामा आशा आई
आफ्नो पराक्रमी शरीरलाई
त्यही कुहिरो पछि लुकाउँछ
र
माटोले पनि यही क्रान्तिको स्वर
हरेकको नशामा बहिरहनुपर्छ, भनी चिच्याइरहन्छ।

शोषित इतिहास देखेका ती पहाड कन्दराहरू
अक्रोशमा व्याकुल हुन्,
सायद टिस्टालाई पाने सालौँ- सालदेखि
देखी आएको, दोहोरिने बिहानीहरू,
काँधका ऋणहरू
पसिना - रगत र अधुरा सपनाका टुक्राहरू
समुद्रसम्म बगाई लैजान थियो होला।

तर

भ्रष्टाचारमा अल्झिएको उनको, आक्रोशित गर्जन
पनि भाँडाको चिया खोई तात्तिएपछि
एकैपटकमा सेलिहाल्छ

एक दिन यसै सोचमा
माटोको मोल भुझेका एक थकित श्रमिक
सदाका लागि फेरि त्यही बगानमा नै बिसाउने
छन्
र
अर्को वर्ष केही चिया पत्तीका बिरुवाहरू,
उनीमाथि नै उम्रनेछन्
ए रहनेछ उही मन्द हावामा बगिरहने,
पसिनाको गन्ध,
अधुरो तलब
र
गुमाएको भविष्यको कथा।
एक ठाउँ जहाँ शोषण पनि
संसारको स्वाद बनेर
घुमिरहन्छ ॥

संस्कृति अभिव्यक्तिमा छ माध्यममा छैन।
- इन्द्रबहादुर राई

हुरी

तनिषा सुब्बा
नेपाली विभाग

हुरीले लागेको चोट आलो नै छ ,
यो मनमा अहिले पनि त्यो हुरीको सम्झनाले
खाइरहन्छ,
कति सर्वनाश गऱ्यो त्यो हुरीले,
बल्ल यो भत्केको मन जोडिँदैछ ।
हुरी नआएसम्म कति रमाइलो थियो संसार,
तर हुरीले अनुहारको हासो नै मेटाइदियो।
त्यो हुरी चल्दा यो मनलाई सम्हाल्नु नै सकेको थिइनँ।
हुरी त चल्न छोड्यो तर कहिले नमेटिने चोट दिएर
गयो।
हुरीको अनुभव नभएको जीवन कति सुखी होला।
अहिले त आकाश सफा देख्दा पनि डर लाग्छ,
भत्केको घर त जसोतसो बनिएला,
तर यो डराएको मनलाई कसरी थाम्नु?
समयले घाउ त अलि अलि सुक्दैछ,
तर दाग अहिले पनि छ,
अनुहारमा मुस्कान छ तर एउटा डर पनि छ।
हावा चल्दा पनि डराएर लुक्न खोज्छु।
बल्ल अहिले सम्हालिँदै गरेको यो मन
फेरि डर लाग्छ,
अर्को हुरीले जीवनमा दैलो ढकढकाउँछ कि,
त्यो हुरीको भयबाट त यो मन मुक्त हुन सक्यो
तर अब अर्को हुरी आयो भने यो मन जोड्न सकिँदैन॥

संस्कृतिको अर्थ अनि अवधारणा : एक अध्ययन

प्रा. मेहेरमान सुब्बा
नेपाली विभाग

संस्कृतिको अर्थ र परिभाषा

संस्कृति तत्सम् शब्द हो। 'कृ' धातुमा 'सम्' उपसर्ग र 'क्तिन्' प्रत्ययको संयोगद्वारा निर्मित संस्कृति शब्दको अर्थ परिष्कृत तथा परिमार्जित गर्नु भन्ने हुन्छ। पूर्वीय सन्दर्भमा संस्कृतिको अर्थ मानवका प्राकृतिक गुण र स्वभावमा, शिष्टाचार र व्यवहारमा आउने परिष्कार तथा परिमार्जन भन्ने बुझिन्छ। यो परिष्कार तथा परिमार्जन प्राकृतिक नभएर मानव निर्मित हुन्छ। यसर्थ संस्कृति नैसर्गिक नभएर मानव निर्मित वस्तु हो। यस सन्दर्भमा राजेन्द्र सुवेदी लेख्छन् प्रकृतिको नैसर्गिक स्वभावमा मानवको कुशल आचरण, कला र सिपद्वारा परिष्कृत, परिशोधन र परिमार्जन गरिनु संस्कृति हो र कुनै पनि वस्तुको स्वाभाविक स्थिति यथावत रूपमा रहिरहनु तथा प्रकृति आफ्नै हिसाबले चलिरहनु नैसर्गिक हो। पर्यावरणको संरक्षण, भूप्रकृतिको संरक्षण जलवायुको सन्तुलनका निम्ति मान्छेले पुर्‍याएको सहयोगका कारण प्रकृतिमा व्यवस्थिति र सन्तुलन आउनु तात्त्विक मात्र नभएर निर्मित पनि हो र संस्कृति हो (सुवेदी, वि सं २०७३, पृ २०२)। अत: संस्कृतिद्वारा मानवको स्वभाव, आचार-व्यवहारमा मात्र परिमार्जन र सकारात्मक परिवर्तन नल्याएर प्रकृतिमा पनि सकारात्मक परिवर्तन, परिमार्जन र सन्तुलन ल्याउन सकिन्छ भन्ने विचार सुवेदीले प्रकट गरेका छन्।

संस्कृतिलाई शिक्षा र सभ्यतासित जोड़ेर हेरेको पनि पाइन्छ। भारत, नेपाल, बङ्लादेश आदि राष्ट्रहरूमा आज पनि शिक्षित र सभ्य हुनुलाई सुसंस्कृत हुनु भन्ने गरिएको पाइन्छ। यसर्थ शिक्षा सभ्यताद्वारा परिष्कृत तथा परिमार्जित हुनुलाई पनि संस्कृति भनिन्छ। नेपाली बृहत् शब्दकोशमा कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर वा संस्कृत रूप दिएर चम्किलो, उज्यालो र निखुट बनाउने तथा परिष्कार गर्ने काम संस्कृति हो। कुनै राष्ट्र वा जातिको सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थ व्यवस्था आदिमा प्रकट हुने सम्पूर्ण क्रियाकलापको परिष्कृत रूप नै संस्कृति हो (पोखरेल, वि सं २०६०, पृ १२०) भनी संस्कृतिलाई परिभाषित गरिएको छ। यसबाट पनि संस्कृति मनुष्यलाई परिष्कृत तथा परिमार्जित गर्ने तत्त्व हो भन्ने बुझिन्छ। संस्कृति र सभ्यतालाई समान अर्थमा हेरेको पाइए तापनि यी दुई एउटै नभएर भिन्न तर एकअर्कामा अन्तर्सम्बन्धित विषय हुन्। यस सन्दर्भमा गोबिन्दराज भट्टराई लेख्छन् संस्कृतिको उद्‌गमस्थल समाज हो। यही समाजमा सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म गरिने कर्महरू नै संस्कृति हुन्। हाम्रा भोजन, वस्त्र रातदिनका कथाहरू, अतीतका स्मृति, भविष्यका कल्पना सबै त संस्कृतिकै आवाजमा हुन्छन्। संस्कृति भनेको समाजमा नित्य लाग्ने घाम हो, यसले त्यहाँका उज्याला-अध्याँरा, जन्ममृत्यु बिचका सम्पूर्ण

कृत्य हेर्छ, गर्छ, गराउँछ। मानिस यो अनुभूति सागरभन्दा बाहिर छैन। उसलाई प्राप्त भएको ज्ञान चेतना, संस्कार कल्पना तथा लोकका व्यवहारहरू समाजले नै प्रदान गरेका उपहार हुन्। ती व्यवहार मानिसको आदिम अवस्थामा शुद्ध, सरल र अकृत्रिम हुन्छन् (थिए); तर जति हामी विकसित भयो भन्छौँ, जति उन्नत भयो भन्ने ठान्छौँ, त्यति मानिस स्वाभाविकतादेखि टाढ़ा, कृत्रिम, आडम्बरी र नक्कली हुँदै जान्छ। सभ्यता र संस्कृति यसरी विपरीत छन्। यद्यपि सम्पूर्ण संस्कृतिहरूको समाकलन नै सभ्यता हो। सभ्य हुनुको तात्पर्य संस्कृतिको आदिम र मौलिक वा प्राकृतिक पनलाई फुकाल्दै कृत्रिम आवरण थप्दै, भिर्दै जानु हो। फेरि संस्कृतिको समग्रता नै सभ्यता हो (भट्टराई, वि सं २०७०, पृ ११६)। जनकलाल शर्माका विचारमा सभ्यताले मानवको भौतिक उन्नति बुझाउँदछ भने संस्कृतिले आध्यात्मिक उन्नतिलाई (शर्मा, वि सं २०७५, पृ ४६८)। शर्माले आध्यात्मिक उन्नतिलाई मात्र संस्कृतिअन्तर्गत राखे तापनि मानवको भौतिक र आध्यात्मिक दुवै क्षेत्रका परिमार्जन तथा परिष्कार र उन्नति आदि संस्कृतिअन्तर्गत पर्दछन्। सामान्य रूपमा अथवा चलनचल्तीका सन्दर्भमा भन्नुपर्दा संस्कृतिले कुनै जाति वा समूह तथा राष्ट्रमा प्रचलित रीतिरिवाज, आचारव्यवहार, संस्कार, सम्बद्ध जातिको कला, साहित्य, भाषा, धर्म, विश्वास, दर्शन, सङ्गीत आदिको समष्टिगत रूपलाई बुझाउँदछ, जसले सम्बन्धित जाति वा समूहलाई परिष्कार एवं परिमार्जन गर्ने काम गर्दछ।

अङ्ग्रेजीमा संस्कृतिलाई कल्चर भनिन्छ। कल्चर शब्दको व्युत्पति कल्टिभेसन (खनजोत गरी आबाद गर्नु)-को अर्थ दिने ल्याटिन भाषाको कल्टुरा शब्दबाट भएको हो। अत: कृषि सम्बन्धी कार्यको अर्थमा कल्चर शब्दको व्युत्पति भएको पाइन्छ। कल्टिभेसन शब्दको अर्थ जमिनको प्राकृतिक अवस्थालाई परिष्कृत तथा परिमार्जित गरी त्यसमा रहेका झार, ढुङ्गा, काठ आदि झिकेर माटोलाई शुद्ध र सिँचाइयुक्त बनाई उर्वर बनाउनु भन्ने हुन्छ। यसैको सादृश्यमा कल्चर शब्दलाई मान्छेको शारीरिक, मानसिक र सामाजिक अवस्थामा परिष्कार गर्नु भन्ने अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ (आचार्य, इ सं १९८५, पृ १)। अर्थात् सामान्यतया परम्परागत दृष्टिमा अङ्ग्रेजीको कल्चर शब्द पनि मानवलाई परिष्कार, परिमार्जन, शुद्धिकरण तथा प्रशोधन गर्ने कार्यको अर्थमा नै प्रयोग भएको पाइन्छ। यद्यपि सांस्कृतिक अध्ययनको सन्दर्भमा संस्कृतिको अर्थ बहुअर्थी, विस्तृत र विवादास्पद रहेको देखिन्छ।

ब्रिटानिका रेडी रेफरेन्स इन्साइक्लोपिडिया (पृ ८८) अनुसार मानव जातिले आर्जन गरेर भावी पिँढीलाई हस्तान्तरण गरेका ज्ञान, आस्था-विश्वास, आचारविचार आदिको समग्र रूप संस्कृति हो। यसैले संस्कृतिको निर्माण मानव समूहले प्रयोग गरेका भाषा, विचार, आस्था, सामाजिक आचरणको विधान, सङ्घ-संस्था, औजार, प्रविधि, कला, रीतिरिवाज, धार्मिक विधि-विधान, औपचारिक समारोह र सङ्केतहरूद्वारा हुँदछ। प्रमोद के. नायरका बिचारमा अङ्ग्रेजी भाषामा संस्कृतिलाई कल्चर भनिन्छ। कल्चर ल्याटिन भाषाको कल्टुरा (cultura) शब्दबाट व्युत्पन्न भएको हो; जसको अर्थ खनजोत (कल्टिवेसन) गर्नु, उब्जाउनु वा आर्जन गर्नु हो (नायर, इ सं २०१७, पृ ४)। इन्द्रबहादुर राई लेख्छन् कल्चरलाई कल्टिभेट गर्नु पर्ने रहेछ सप्रयत्न, सक्रियताले। यो आर्जन तर गर्न सक्नेहरूद्वारा मात्र र गर्नसके जति नै मात्र गरिन्छ, सबैले गर्नसक्ने र बराबर गर्न सक्ने हुँदैन। युरोपीय कल्चर आज जस्तो थिएन, सबले कल्टिभेट गर्नसक्ने र उत्तिकै फलाउन सक्ने। संस्कृति केही मात्र विशिष्ट व्यक्तिहरूको उपलब्धि हुन्थ्यो।

जनवर्गलाई उपलब्ध हुने सुसंस्कृति र सुसंस्कृतहरू प्रभावकारी भई उदाहार्य र अनुकरणीय भई विशिष्टवर्गीय संस्कृति चरित्रत: उच्च संस्कृति हुन्थ्यो। युरोपमा संस्कृतिका यस्ता बुझाइ, व्याख्या, परिभाषा उन्नासौँ शताब्दीको पछिल्लो भागदेखि गरिँदै अझसम्म छन् (राई, इ सं १९९९, पृ २) यसरी पाश्चात्य राष्ट्रहरूमा अभिजातवर्गले आर्जन गरेका ज्ञान, रीतिरिवाज, आस्था, कला, आचारविचार, प्रविधि भाषा, सामाजिक आचरणको विधान, धार्मिक विधि-विधान आदि मात्र संस्कृति कहलाइन्थ्यो। त्यसलाई उच्च संस्कृति पनि भनिन्थ्यो अनि त्यसैलाई सबैले आफ्नो संस्कृति भनेर स्वीकार गर्नुपर्थ्यो। प्रमोद के नायरले पनि उन्नाइसौँ शताब्दीदेखि युरोपमा संस्कृति भन्नाले अभिजात वा उच्चवर्गका मानिसहरूको बानी-व्यवहारहरू, रीतिरिवाजहरू र स्वादहरूको अर्थमा बुझिन थालियो (नायर, इ सं २०१७, पृ ४) भनेका छन्। म्याथ्यु आर्नोल्डका विचारमा संस्कृति भनेको गुणपूर्णता हो, जसले साँचो मानवोचित सद्भावयुक्त गुणपूर्णता धारण गर्न प्रेरित गर्दछ। संस्कृतिले मानवताको सर्वपक्ष र समाजको सम्पूर्ण भागको विकास गराउँदछ (आर्नोल्ड, इ सं २००९, पृ ११)। आर्नोल्डले पनि गुणपूर्णता र मानवतामा जोड दिँदै संस्कृति अल्पसङ्ख्यक उच्चवर्गका सुसंस्कृतहरूबाट बहुसङ्ख्यकजनमा प्रसार भएको बताउँछन्। आर्नोल्डले पनि उच्चवर्गका संस्कृतिलाई नै संस्कृति मानेका छन्। बहुसङ्ख्यक निम्नवर्गका मानिसहरूद्वारा अर्जित तथा निर्मित संस्कृति पनि हुन्छ; जसलाई आर्नोल्डले उपेक्षा गरेको देखिन्छ। टी. एस. इलियटले दिएको संस्कृतिको परिभाषाअनुसार संस्कृति भन्नाले एउटा ठाउँमा सँगै बसोबासो गर्ने विशेष मानव समूह वा जातिको जीवन शैली बुझिन्छ।तिनीहरूका कला, सामाजिक प्रणाली, आचार व्यवहार, रीतिरिवाज र धर्ममा संस्कृति दृष्टिगोचर हुन्छ (इलियट, इ सं १९४८, पृ १२०)। युरोपीय उच्च संस्कृतिकै सम्भरक इलियटले दिएको संस्कृतिको परिभाषा अपूर्ण रहेको देखिन्छ। किनभने कुनै पनि संस्कृति एउटै ठाउँमा सीमित नरहन पनि सक्छ भने विज्ञान र प्रौद्योगिकीलाई उनले संस्कृतिमा समावेश नै गरेका छैनन्, जो तत्कालीन युरोपीय जीवनशैलीसित मेल खाँदैन। इलियटले भनेको विशेष जाति उच्चवर्ग हो भने तिनीहरूको जीवनशैली तथा कला, रीतिरिवाज, धर्म, आचारव्यवहार मात्र संस्कृति हो भन्ने बुझिन्छ। यसरी बिसौँ शताब्दीको दोस्रो दशकसम्म नै मध्यवर्ग र निम्नवर्गको संस्कृतिलाई निम्नस्तरको ठानी ग्रहण नगरेको देखिन्छ। उच्च संस्कृतिका सम्भरकहरूमा कान्ट, नित्से, क्रोचे, फ्लोबेर, बोद्लेर, पो पाउन्ड, जेम्स ज्वायस्, एडर्नो आदि चिन्तकहरू उल्लेखनीय छन् (राई, इ सं १९९९, पृ ३)। तर बिसौँ शताब्दीको उत्तरार्धदेखि यही उच्च संस्कृतिका विरूद्धमा आवाज उठाउँदै रेमन्ड विलियम्स, ई. पी. थम्पसन, स्टुआर्ट हल आदि सांस्कृतिक अध्ययनका अध्येताहरू निम्न वर्गको संस्कृति पनि सर्वग्राह्य तथा सर्वमान्य हुनुपर्छ भनी देखा परे।

पाश्चात्य राष्ट्रहरूमा जस्तो भारतमा एकल उच्च तथा कुलीनवर्गीय संस्कृतिको आधिपत्य नरहेर भारतीय संस्कृतिमा विविधता रहेको पाइन्छ। विभिन्न बाह्य र आन्तरिक जाति र जनजाति (आर्य, मङ्गोल, आदिवासी, शक, कुशान, हुण र मग) आदिको अन्तर्जातीय मिश्रण, तिनीहरूका जीवनशैली, आस्था-विश्वास, धर्म, (हिन्दु, मुस्लिम, बौद्ध, सिख, जैन आदि) सामाजिक-धार्मिक रीतिरिवाजहरू, विधिहरू, आचारव्यावहार, कला, सङ्गीत आदिको मिश्रणद्वारा भारतीय संस्कृति निर्माण भएको पाइन्छ। भारतीय संस्कृतिमा विविधताको मिश्रण रहे तापनि श्री अरविन्दले चाहिँ

आध्यात्मिकतामा आधारित संस्कृति अनिवार्य रूपले वाञ्छनीय देखे।

इन्द्रबहादुर राईले नेपाली जातिको सन्दर्भमा संस्कृतिको परिभाषा यसरी दिएका छन्- नेपाली जातीय जीवनलाई सुन्दर र शक्तिमत बनाउने, परम्पराले प्राप्त तथा सक्रियताले अर्जित भौतिक एवं अनभौतिक विशिष्टताहरू संस्कृति हुन् र यीहरूका संरक्षण र विकास जातीय आवश्यकता र वाञ्छनीयताको सचेतताले हुँदछ। संस्कृति पूजित वस्तु (छुट्टै) नभई, यसलाई जातीय अस्तित्व र विकाससँग सम्बद्ध राखिएको छ (राई, इ सं १९९९, पृ १७)। इन्द्रबहादुर राईले संस्कृतिलाई कुनै जाति तथा उनीहरूका जीवनलाई सुन्दर, शक्तिशाली, अस्तित्ववान र विकसित बनाउने भौतिक र अनभौतिक विशिष्टताहरूका रूपमा लिएका छन्। उनले संस्कृति परम्पराबाट र सक्रियताद्वारा आर्जन गरेर दुई प्रकारले प्राप्त गर्न सकिन्छ भनेका छन्। यसका अतिरिक्त जातीय चरित्रको निर्माणमा र जातिको वर्तमान स्थितिमा संस्कृतिको विशेष योग रहेको हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिएका छन्। कुनै पनि जातिलाई चिन्न वा बुझ्नका निम्ति त्यस जातिको संकृतिलाई चिन्न वा जान्न आवश्यक छ। जुन जाति वा राष्ट्रको संस्कृति विकसित छ, सम्पन्न छ त्यही जाति र राष्ट्र विकसित, सम्पन्न र सभ्य हुन्छ। अत: संस्कृति नै कुनै पनि जातिको परिचायक र अस्तित्व हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्। संस्कृतिको संरक्षण र विकास त्यस संस्कृतिसित सम्बन्धित जातिले नै गर्न आवश्यक छ भन्ने विचार पनि व्यक्त गरेका छन्।

सामान्य रूपमा हेर्दा संस्कृति शब्दको अर्थ परिष्कार, परिमार्जन, संस्कार, शुद्धिकरण भन्ने देखिन्छ। कुनै पनि जातिलाई अथवा मानव जातिलाई परिष्कार तथा परिमार्जन गरी सुसंस्कृत एवं प्रशोधित बनाउने तत्त्वको रूपमा संस्कृतिलाई हेर्ने परम्परागत दृष्टिकोण छ। अत: परम्परागत अर्थमा संस्कृति भन्नाले कुनै जाति समूहमा तथा राष्ट्रमा प्रचलित संस्कार, सामाजिक जीवन, रीतिरिवाज, आचारव्यवहार, कला, राजनीतिक र आर्थिक जीवन, बौद्धिकता, धर्म, इतिहास, आस्था-विश्वास, साहित्य, दर्शन, भाषा, मूल्यपरम्परा, सङ्गीत आदिको समष्टिगत परिमार्जित रूप भन्ने बुझिन्छ। यसले त्यस जातिलाई वा मानव जातिलाई नै परिष्कृत, सुसंस्कृत, विकसित र सभ्य बनाउँदछ। यसरी एक वाक्यमा, परम्परागत सन्दर्भमा भन्नु पर्दा मानव जातिलाई परिष्कृत गर्ने वस्तु नै संस्कृति हो। संस्कृतिको परम्परागत अर्थ र परिभाषाको अध्ययन गरेर हेर्दा यो मानव जातिकै उपज हो अथवा मानवद्वारा निर्मित वस्तु हो। यसर्थ संस्कृतिले मानवसित घनिष्ठ सम्बन्ध राख्दछ। यो मानव समूहकै रहनसहन, लवाइखवाइ, आचारव्यवहार, कलाकौशल, तथा जीवनशैलीमा दृष्टिगोचर हुँदछ। कुनै पनि व्यक्ति संस्कृतिलाई साथमा लिएर जन्मँदैन। यसकारण उसले संस्कृति समाजमै अग्रज तथा पुर्खाहरूबाट परम्परागत रूपमा प्राप्त गर्दछ भने सक्रियताद्वारा आर्जन पनि गर्दछ। यस सन्दर्भमा संस्कृतिलाई मानव-निर्मित दोस्रो प्रकृति पनि भन्न सकिन्छ। संस्कृतिले समाज, जाति अथवा मानव समूह र राष्ट्रलाई सङ्गठित पार्दछ र निश्चित स्वरूप प्रदान गर्दछ। ताराकान्त पाण्डेयका विचारमा परम्परागत रूपमा भन्दा अथवा चलनचल्तीका सन्दर्भमा भन्दा संस्कृतिले समूह वा राष्ट्रमा प्रचलित संस्कार, रीतिरिवाज, आचारविचार, सम्बद्ध समूह वा जातिका कलाकौशल, धर्म, विश्वास, साहित्य अनि कुनै वस्तुलाई परिष्कृत रूप दिने काम आदिलाई बुझाउँछ। यसरी हेर्दा यसको क्षेत्र व्यापक छ भन्ने देखिन्छ (पाण्डेय, वि सं १९७३, पृ ५३)। यहाँ पाण्डेयले संस्कृतिलाई कुनै वस्तुलाई परिष्कृत

रूप दिने काम बताए तापनि संस्कृतिले वस्तुलाई भन्दा मानव जातिलाई परिष्कृत गर्ने काम गरेको देखिन्छ। कुनै पनि जाति कति सभ्य र उन्नतशील छ भन्ने कुरा त्यस जातिको संस्कृतिले बताउँदछ। अर्थात् जुन जातिको संस्कृति धनी छ त्यही जाति उन्नतशील हुँदछ। किनकि संस्कृतिले त्यस जातिलाई परिष्कृत गर्ने काम गर्दछ। संस्कृतिभित्र मूल्य-मान्यता, रीतिरिवाज, चाढ-पर्व, परम्परा, चालचलन, रहनसहन कला, भाषा, साहित्य, दर्शन, इतिहास, धर्म आदि पर्दछन्। यिनै तत्त्वहरूले मानिसलाई परिष्कृत, सुसंस्कृत र सभ्य बनाउँदछ। यसकारण संस्कृतिलाई व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई परिष्कृत गर्ने माध्यम मान्न सकिन्छ।

कुनै समाज वा राष्ट्रमा बस्ने निश्चित मानव समूह वा जाति समान मूल्य-मान्यता, रीतिरिवाजमा बाँचेका हुन्छन्। तिनीहरूका विविध सामाजिक, धार्मिक, नैतिक, विधि-विधान, नीति, नियम, चालचलन, काम गर्ने तरिका, काम गर्ने पद्धति, प्रथा, रूढी आदि परम्परागत रूपमा चलेका हुन्छन्। ती सबै संस्कृति अन्तर्गत पर्दछन्। अमेरिकी मानवशास्त्री मार्गरेट मिडका विचारमा संस्कृति भनेको समाज वा उपसमूहले सिकेको आचरण हो (पाण्डेय, वि सं २०६७, पृ ५४)। प्रत्येक जाति तथा प्रजातिका आ-आफ्नै भेष-भूषा तथा पहिरन हुन्छन्। प्रत्येक पहिरनलाई पहिरिने ढाँचा, श्रृङ्गार गर्ने तरिकाहरू आ-आफ्नै हुन्छन्। भेष-भूषाका माध्यमद्वारा व्यक्तिलाई कुन जाति, समाज र राष्ट्रको हो भनी चिन्न सकिन्छ। कला अन्तर्गत वास्तुकला, ललितकला, मूर्ति कला, चित्रकला, सङ्गीत कला, काव्यकला आदि पर्दछन्। प्रत्येक जातिको आफ्नै विविध कलाकौशलहरू हुन्छन् जसले त्यस जातिलाई परिष्कृत र सभ्य बनाउने काम गर्दछ। त्यसरी नै धर्मले मानिसलाई क्षमा, सहनशीलता, प्रेम, वलिदान, धैर्य, आत्मसंयम पवित्रता, सत्यता, रिसराग नगर्ने अपितु भलाई र दया गर्ने, शास्त्रज्ञान आदि सिकाउँदछ। भाषाद्वारा मानिसले आफ्नो भाव-विचार अरूसमक्ष प्रकट गर्छ। भाषाले मानिसलाई निश्चित जातिभित्र समावेश गराउँदछ। भाषिक व्यवहार र प्रयोगका आधारमा मानिसको संस्कार चिन्न-बुझ्न सकिन्छ। प्रत्येक जातिको आ-आफ्नै चाढ-पर्वहरू हुन्छन्। ती चाढ-पर्वमा भोज भतेर खाने, मनोरञ्जन गर्ने, पूजापाठ गर्ने आ-आफ्नै तरिका, परम्परा, रीति आदि हुँदछन्। यसका अतिरिक्त साहित्य, दर्शन, इतिहास आदि सबैले मानवलाई सभ्य र परिष्कृत गर्ने काम गर्दछ। यी सबै संस्कृतिकै अङ्गहरू हुन्। यसर्थ परम्परागत अर्थमा संस्कृति भन्नाले राष्ट्र वा जातिको कला, भाषा, सङ्गीत, इतिहास, दर्शन, आचार-व्यवहार, रीतिरिवाज, धर्म, चाढ-पर्व, रहनसहन, भेषभूषा, मूल्यमान्यता, खानपान, आदिको समष्टि रूप भन्ने बुझिन्छ; जसले सम्बन्धित जातिलाई परिष्कार र परिमार्जन गरेर सभ्य बनाउँदछ। अन्वेषक पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री'-को संस्कृति भनेको जातीय सभ्यताको पहिचान हो (नेपाल, इ सं १९९९, पृ ७७) भन्ने विचार सान्दर्भिक रहेको देखिन्छ।

लोकप्रिय संस्कृति र लोक संस्कृति

बिसौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धदेखि पाश्चात्य राष्ट्रहरूमा उच्च संस्कृतिको विरूद्धमा जनप्रिय संस्कृति (पप्युलर कल्चर)-ले विद्रोह गर्न रुचि गर्‍यो। त्यो सांस्कृतिक आक्रमणका रूपमा राजशक्तिहरूमाथि जनसमूहको विद्रोह थियो। इ सं १९६०-१९७०-को दशकदेखि उक्त आन्दोलनले तीव्र गति लियो। प्रमोदकुमार नायरले श्रमिकवर्गको संस्कृतिलाई लोकप्रिय संस्कृति (पप्युलर कल्चर) भनेका छन् (नायर, इ सं २०१७, पृ ५)। युरोपीय राष्ट्रहरूमा धेरै लामो समयसम्म श्रमिकवर्गका संस्कृतिलाई निम्नस्तरको ठानेर उपेक्षा गरियो। जन

संस्कृति (मास कल्चर) शब्द नै निन्दात्मक अर्थमा प्रयोग हुन्थ्यो भने अभिजातवर्गको संस्कृति मात्र सुयोग्य, साँचो, उच्चस्तरीय, सर्वमान्य, सर्वग्राह्य र मानक कहलाइन्थ्यो। यसर्थ शैक्षिक संस्थानहरूले पनि अल्पसङ्ख्यक उच्चवर्गका उच्च कला तथा शास्त्रीय कृतिहरूको मात्र अध्ययन-अध्यापन गराए। तर बहुसङ्ख्यकजनले ती उच्चस्तरीय तथा शास्त्रीय कला-कृतिहरू कतिसम्म पढे र अध्ययन गरे भन्ने कुराप्रति कसैको ध्यान नै गएन। अत: बहुसङ्ख्यक श्रमिकवर्गको रुचि तथा जीवनशैलीप्रति चासो राखिएन अपितु तिनीहरूलाई उपेक्षा गरियो। केही उच्चवर्गका विशेष कलाकृति, व्यवहार र विधाहरू मात्र ससम्मान संस्कृति कहलाइन्थ्यो। अर्थात् उच्चवर्गका जीवन, तिनीहरूका कला र रुचिसित मात्र संस्कृति शब्दको सम्बन्ध रहेको थियो। सेक्सपियर र रविन्द्रनाथ ठाकुरका कृतिहरू, एम एफ हुसेनका चित्रकलाहरू र सत्यजित रयका चलचित्रहरू आदिले मात्र ससम्मान संस्कृतिको दर्जा पाए। अध्येताहरूले त्यसता कलाकृतिको मात्र अध्ययन र चर्चा-परिचर्चा गरे। तर अधिकतर आलोचकहरूले सिडनी सेल्डम, अगथा क्रिस्टी जस्ता लेखकका कृतिहरू र मनमोहन देसाईका चलचित्रलाई निम्नस्तरको र महत्त्वहीन लोकप्रिय संस्कृति ठानेर अध्ययन, चर्चा-परिचर्चा नै गरेनन् । तर इ सं १९६०-को दशकदेखि संस्कृतिलाई हेर्ने र अध्ययन गर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आयो। शोधार्थी तथा अध्येताहरूले अघि निम्नस्तरको ठानी महत्त्व नदिएको लोकप्रिय संस्कृतिलाई महत्त्वपूर्ण ठानेर गम्भीर रूपमा अध्ययन गर्न थाले। इ सं १९६९ सालमा अमेरिकामा बौलिङ ग्रिन विश्वविद्यालयको लोकप्रिय संस्कृति विभागले **लोकप्रिय संस्कृति जर्नल** (जर्नल अफ् पप्युलर कल्चर) प्रकाशित गरेर लोकप्रिय संस्कृतिको अध्ययनलाई विस्तृत रूप प्रदान गरे। महत्त्वपूर्ण विषय बनाए। यस जर्नलमा स्पाइडर म्यान, कमिक, रक सङ्गीत, प्रमोद उद्यान (अम्युजमेन्ट पार्क), जासुसी चलचित्र (डिटेक्टिब फिल्म) जस्ता लोकप्रिय संस्कृतिको अध्ययन गरियो। यस्ता बहुसङ्ख्यक रूपमा रहेका साधारण जनसमूहले आफ्नो दैनिक जीवनमा उपभोग गर्ने तथा आदान-प्रदान गर्ने वस्तुहरूको समष्टि रूपलाई लोकप्रिय संस्कृति भनिन्छ। नायरका बिचारमा जनसमूहले सामूहिक रूपमा प्रयोग गर्ने रीतिरिवाजहरू, कलाकृतिहरू, मूल्यमान्यताहरू र आस्थाहरू आदिको समष्टि रूप नै लोकप्रिय संस्कृति हो जो ती जनसमूहका दैनिक जीवनद्वारा सङ्घटित हुँदछ। तिनीहरूका खाद्य पदार्थ र त्यसलाई सेवन गर्ने प्रणाली तथा बानी, पहिरन, यातायात प्रणाली, सङ्गीत, अध्ययन शैली, चलचित्र, खेलकुद, तिनीहरू रहन-बस्न र विचरण गर्न ओगटेका भूभाग, भित्ते चित्र, लेख (ग्राफिटी) आदि लोकप्रिय संस्कृतिअन्तर्गत पर्दछन् (नायर, इ सं २०१७, पृ ६)। नायरले बहुसङ्ख्यक जनसमूहको दैनिक जीवनसित लोकप्रिय संस्कृति सम्बन्धित रहेको बताएका छन्। सांस्कृतिक अध्ययनले यही जनप्रिय संस्कृतिलाई नै आफ्नो अध्ययनको केन्द्रीय विषय बनाएको छ।

इन्द्रबहादुर राईले लोकप्रिय संस्कृति (पप्युलर कल्चर)-लाई लौकिक संस्कृति भनेका छन्। लोक संस्कृति (फोक कल्चर) र लौकिक वा लोकप्रिय संस्कृति (पप्युलर कल्चर) बिचको भिन्नता पनि देखाउँदै लोकप्रिय संस्कृतिको परिचय दिएका छन्। उनी भन्छन् लोकसंस्कृति लोकले आफै सृजित गरेको संस्कृति हुन्छ, लोकद्वारा स्वत: र स्वभावत: निर्मित। लौकिक संस्कृति लोकको उपभोगको लागि, लोकलाई उपभोक्ता तुल्याउन प्रौद्योगिक उत्पादन समान निर्मित भौतिक तथा अनभौतिक संस्कृति हुन्छ। सिनेमा, समाचारमाध्यम, तयार खाद्य आदिदेखि लिएर नारी आन्दोलन, शान्तिवाद,

पर्यावरण आन्दोलन, वर्गीय सङ्गठनसम्म लौकिक संस्कृतिको विवेचनामा पर्छन्। सामन्तकालीन लोकसंस्कृतिमा मात्र होइन, आजकै भौतिक र अनभौतिक सर्जनहरूमा भोग्य हुनुपर्छ अबको लौकिक संस्कृति, कार्यकरण छ उनीहरूको (राई, इ सं १९९९, पृ ४)। यसरी इन्द्रबहादुर राईले लोकप्रिय वा लौकिक संस्कृतिको विस्तृत परिभाषा दिएका छन्। उनले लोकको उपभोगका निम्ति निर्मित भौतिक र अनभौतिक प्रौद्योगिक उत्पादनलाई लोकप्रिय संस्कृति भनेका छन्। जनसमूहलाई उपभोक्ता र जनप्रिय संस्कृतिलाई उत्पादित भोग्य वस्तुका रूपमा परिचित गराएका छन्। उनले लोक संस्कृति र लोकप्रिय संस्कृतिको भेद पनि स्पष्ट पारेका छन्। लोकले स्वत: र स्वभावत: निर्माण गरेको संस्कृतिलाई लोक संस्कृति भनेर बुझिन्छ। अर्थात् लोकले आफै सिर्जना गरेको संस्कृति लोक संस्कृति हुन्छ भने लोकलाई उपभोग गर्ने उपभोक्ता बनाई अरूले निर्माण गरिदिएको संस्कृतिलाई लोकप्रिय संस्कृति भनिन्छ। जोसुकैले निर्माण गरे पनि लोकले आफ्नो दैनिक जीवनमा उपभोग गर्नका निम्ति ग्रहण गरिएको संस्कृति लोकप्रिय संस्कृति हुन्छ।

लोक संस्कृति भन्नाले कुनै एउटा विशेष तथा निर्दिष्ट भूभागमा बसोबासो गर्ने विशेष जाति वा मानव समूहद्वारा स्वत: निर्मित संस्कृति बुझिन्छ; जुन संस्कृति तिनीहरू बिचमा परम्परागत रूपमा अभ्यास गरिन्छ। त्यो जाति वा मानव समूह अर्को जाति वा अर्को मानव समूहदेखि भिन्न हुन्छ र अलग्गै बसोबासो गर्दछ। लोक संस्कृति ऐतिहासिक तथा परम्परागत रूपमा नव पुस्तामा हस्तान्तरण हुन्छ। लोक संस्कृतिमा सम्बन्धित मानव समूह र जातिको परम्परा, जीवनशैली र बसोबासो गरेको स्थानको विशेषता गाँसिएको हुन्छ। यसकारण जब कुनै लोक संस्कृतिले विस्तार पाएर अर्को जाति वा समुदायमा प्रवेश गर्दछ; तब त्यसले आफ्नो जातिगत विशेषता, परम्परा, स्थानको गन्ध, र मौलिकता गुमाउँछ। उदाहरणार्थ, अमेरिकामा निर्माण भएका जिन्स र म्याकडोनाल्डका सामग्रीहरूले विश्वमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विस्तार पाएपछि जातिगत तथा स्थानगत विशेषता, भाव र गन्ध हराए। त्यसपछि ती लोक संस्कृति नरहेर लोकप्रिय संस्कृति बन्यो। यसरी लोक संस्कृतिले आफ्नो लोक तथा जाति र स्थानको भाव र विशेषतासित घनिष्ठ सम्बन्ध राख्दछ। अत: आफ्नो जातिगत तथा स्थानगत भाव र विशेषतादेखि अलग भएपछि लोक संस्कृतिको अस्तित्व नै रहँदैन । त्यो लोकप्रिय संस्कृति बन्दछ।

सांस्कृतिक अध्ययनका दृष्टिमा संस्कृति

सांस्कृतिक अध्ययनका व्याख्याताहरूले संस्कृतिलाई बहुअर्थी रूपमा लिएका छन्। यसर्थ सांस्कृतिक अध्ययनका आधारमा संस्कृतिको अर्थ परम्परागत अवधारणामा सीमित नरहेर विस्तृत र विवादास्पद रहेको पाइन्छ। इ. बि. टाइलरको विचारमा संस्कृति त्यो संश्लिष्ट रूप हो जसभित्र समाजको सदस्यका रूपमा मान्छेले आत्मसात गर्ने ज्ञान, विश्वास, क्षमताहरू र आचरणहरू पर्दछन्। अमेरिकी मानवशास्त्री मार्गरेट मिडका विचारमा संस्कृति समाज वा उपसमूहले सिकेको आचरण हो (पाण्डेय, वि सं २०६३, पृ ५४)। यसरी केही मानवशास्त्रीले संस्कृतिलाई समाजमा बसोबासो गर्ने उपसमूहको आचरण तथा सामाजिक व्यवहारका रूपमा परिभाषित गरेका छन्। इन्द्रबहादुर राईले मानवविज्ञानअनुसार संस्कृति मानिसका अभिवृत्ति, विश्वास, धारणा, निर्णयन र मूल्यहरू, राजनीतिक, बौद्धिक, धार्मिक तथा आर्थिक संस्थानहरू; नैतिक संहिता एवं आचार संहिताका ग्रन्थहरू, कला, विज्ञान र दर्शनहरूमा पाइन्छ (राई, इ सं १९९९, पृ ४) भनी चर्चा गरेका छन्। मानवशास्त्रीय

दृष्टिमा संस्कृतिको परिभाषा धेरै फराकिलो रहेको देखिन्छ। मार्क्सवादी दृष्टिमा उत्पादनपद्धति र उत्पादन सम्बन्धद्वारा निर्मित आर्थिक आधारको उपरिसंरचनामा हुने विचारधारात्मक प्रतिबिम्बन हो संस्कृति। यो जैविक वा प्राकृतिक हुँदैन मानिसद्वारा निर्मित हुन्छ। आफ्ना भौतिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यद्वारा अभिप्रेरित भई प्रकृतिसँग अन्तर्क्रिया गर्ने प्रक्रियामा श्रम कार्यका बिचबाट संस्कृतिको जन्म भएको हो।यो मानवश्रमद्वारा निर्मित भौतिक र आत्मिक मूल्यहरूको समष्टि हो (किरण, वि सं २०६५, पृ १६)। मार्क्सवादी दृष्टिमा सामान्यतया यसका दुई प्रकार छन्- भौतिक संस्कृति र आत्मिक संस्कृति। भौतिक संस्कृति भन्नाले उत्पादनका औजार र प्रयोग, प्रविधि र प्रयोग, उपभोग गरिने वस्तुहरूका गुण तथा मूल्य आदि बुझिन्छ। यो आत्मिक संस्कृतिको जग हो। आत्मिक संस्कृतिभित्र नैतिकता, राजनीति, कानुन, विज्ञान, धर्म, कला र सौन्दर्यबोध, शिक्षा, भाषा र बोली लगायतका वैचारिक पक्ष आउँछन्। यहाँ विचारणीय के छ भने संस्कृतिका यी दुई रूपमध्ये भौतिक संस्कृति प्राथमिक हो र त्यसले आत्मिक संस्कृतिको निर्माण गर्दछ। यसो भए पनि आत्मिक संस्कृतिले भौतिक संस्कृतिको विकासलाई पनि प्रभाव पार्दछ (पाण्डेय, वि सं २०७३, पृ ५४)। मार्क्सवादीहरूका विचारमा संस्कृति तत्कालीन भौतिक, ऐतिहासिक र सामाजिक अवस्थाहरूबाट निर्माण हुँदछ (गुप्ता, इ सं २०१४, पृ २)।

नवमार्क्सवादी तथा सांस्कृतिक अध्ययनका चिन्तक रेमन्ड विलियम्सले उनको **कल्चर एन्ड सोसाइटी** (इ सं १९५८) नामक पुस्तकमा संस्कृतिका चार प्रकारका अर्थहरू बताएका छन्: पहिलो, संस्कृति भनेको निजत्वको चरित्र हो, जसले मानिसलाई आदर्श र सिद्ध बनाउँदछ। दोस्रो, संस्कृति मानव समाजको बौद्धिक विकासको प्रकटीकरण हो। तेस्रो, संस्कृति कला हो र चौथो, संस्कृति समूहका मानिसको सम्पूर्ण जीवन शैली हो (विलियम्स, इ सं १९५८, पृ १६) विलियम्सले संस्कृतिको बहुल अर्थको व्याख्या गरेका छन्। उनले संस्कृतिलाई सम्पूर्ण रूपमा सामाजिक उत्पादन भनेका छन् (विलियम्स, इ सं १९५८, पृ ३०१)। यस परिभाषाअनुसार संस्कृतिको विश्लेषण भनेको सम्पूर्ण जीवन शैलीमा निहित अर्थहरू र मूल्यहरूको उद्घाटन हो। यसर्थ, सामाजिक गतिविधिका हरेक रूपमा यो निहित हुन्छ भन्ने विलियम्सको धारणा रहेको छ। उनले सम्पूर्ण जीवन शैलीअन्तर्गत संस्कृतिभित्र उद्पादनको पद्धति, परिवारको संरचना, सामाजिक सम्बन्धलाई व्यक्त गर्ने संस्थाको संरचना, समाजका सदस्यहरूले विचार आदान-प्रदान गर्दा देखिने विशेषताहरू आदि पर्दछन् भनेका छन् (बार्कर, इ सं २००८, पृ ५७)। रेमन्ड विलियम्सले बेलायती समाजका सन्दर्भमा उच्चवर्गीय ब्यालेट, अपेरा, कविता, उपन्यास आदिलाई मात्र संस्कृति ठान्ने परम्पराको विरोधमा टेलिभिजन, सिनेमा, पप म्युजिक, विज्ञापन, अवकाश मनाउनु आदिलाई पनि संस्कृतिभित्र राख्नु पर्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। यस धारणालाई उनले सामुदायिक सहभाव भनेका छन्। उनले समुदाय भनेर श्रमजीवी वर्गलाई बुझाउँदै उच्चवर्गीय संस्कृति व्यक्तिवादी हुन्छ र त्यसले व्यक्तिकै विकासमा मात्र चाख राख्छ भने निम्नवर्गीय संस्कृति सामुदायिक हुन्छ अनि यसले समुदायकै विकास गराउँदछ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्। यसर्थ उनले श्रमिकहरूको सामूहिक सहभागितामा जोड दिए अनि त्यसैलाई समाजको सही आधार माने। उनका विचारमा संस्कृतिको खास अर्थ भनेको सर्वहारा कला, सभागृह वा भाषाको खास प्रयोग आदि नभई यसबाट निसृत आधारभूत सामूहिक विचार, संस्थान, शैली,

सोच्ने बानी र अभिप्राय हो भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्दै संस्कृति समाजको भौतिक उत्पादान हो, जसले शक्तिसित सम्बन्ध राख्दछ। बुर्जवा समाजले बुर्जुवा संस्कृतिको उत्पादन गर्दछ भने समाजवादी समाजले समाजवादी संस्कृतिकै उत्पादान गर्दछ (विलियम्स, इ सं १९५८, पृ ३०१-३०२)। भावना, लेखाइ, टङ्कन प्रविधि सबै भौतिक हुन्। सम्प्रेषणका विभिन्न विधाहरूको उत्पादन, पुनरुत्पादन गर्ने यान्त्रिक र वैद्युतिक साधनहरू सबै भौतिक हुन्। संस्कृतिलाई चैतन्य, ज्ञान, विवेक आदिको मनोगत धरातलमा हेर्ने आदर्शवाद हो भने आर्थिक जगको अधिरचना मान्नु भौतिकवाद हो। यसर्थ संस्कृति न मानसिक हो, न आर्थिक, दुवैको घोलित यथार्थ वा भौतिक उत्पादन हो (गौतम, इ सं २०१८, पृ ९४) भन्ने विचार विलियम्सले प्रस्तुत गरेका छन्। अत: विलियम्स अनुसार संस्कृति समाज र समूहका सम्पूर्ण मानिसहरूको जीवन शैलीमा हुन्छ। उनले दिएको संस्कृतिको परिभाषाअनुसार जीवनका सबै थोक संस्कृतिभित्र पर्दछन्। संस्कृतिदेखि बाहिर केही पनि छैन भन्ने प्रष्ट हुन्छ। फ्रान्सेली दार्शनिक मिसेल फुकोअनुसार संस्कृति कुनै खास स्थिर र तटस्थ विषय नभएर एउटा हुरी हो, एउटा विद्रोही चेतना हो। संस्कृति भनेको सबै प्रकारका आवाजहरूलाई मुखरित गर्ने विषय हो (सुवेदी, वि सं २०७६, पृ १२८)।

सामाजिक र सांस्कृतिक प्रणालीबारे चर्चा गर्ने जीववैज्ञानिक टाल्कोट पार्सन्सका विचारमा संस्कृति समाजमा विभिन्न समूहहरू माझ हुने सामाजिक संयोजनको विषय क्षेत्र हो (हल, इ सं २०१६, पृ १८)। उनले विभिन्न सामाजिक समूहहरूको संयोजन तथा मिश्रणको सामाजिक-सांस्कृतिक महत्त्वहरूबारे चर्चा गरेका छन् तर कुन कुन विशेष सांस्कृतिक मूल्यहरूसित सङ्घटन गर्दछन् भन्ने विषयमा पार्सन्सले चर्चा गरेका छैनन्। यसका अतिरिक्त कुन कुन सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताहरू किनारीकृत, गौण तथा अधीनस्थ छन्, त्यसबारे थोरै मात्रामा चर्चा गरेका छन्। उनका विचारमा संस्कृति भनेको विभिन्न मानव समूहहरू बिचमा हुने सामाजिक सहकार्य तथा संयोजनको प्रणाली हो।यस दृष्टिले बहुसांस्कृतिकता यसको सबल पक्ष रहेको देखिन्छ। यद्यपि उनले संस्कृतिको शक्तिसित सम्बन्धबारे, प्रभावशाली वा उच्चवर्ग र अप्रधान वा निम्नवर्गका बिचको सम्बन्धबारे कसरी प्रभावशाली संस्कृति निर्माण हुन्छ भन्ने विषयमा चर्चा गरेका छैनन्। हलले यसैलाई बहुलवादको संज्ञा दिएका छन् (हल, इ सं २०१६, पृ १८)। यद्यपि पार्सन्सको 'संस्कृति मानव समूहहरू माझ हुने सामाजिक संयोजन हो' भन्ने विचार विलियम्सको 'संस्कृति र सामाजिक संस्थाबिच निरन्तर अन्तक्रिर्या भइरहन्छ' (विलियम्स, इ सं १९५८, पृ २८९) भन्ने विचारसित मिल्दो देखिन्छ।

उत्तरमार्क्सवादी सांस्कृतिक चिन्तक लक्लाउ र मुफले पनि विलियम्सका संस्कृतिसम्बन्धी धारणाको समर्थन गर्दै संस्कृतिलाई अर्थहरूको उत्पादन, त्यसको उपभोग र प्रसारण भनी परिभाषित गरेका छन्। जन समूहले समाजमा व्यवहारहरूको माध्यमद्वारा अर्थहरूको उत्पादन गर्दछन्। अर्थहरूको उत्पादन मात्र गर्दैनन् ती अर्थहरूको उपभोग र आदान-प्रदानसमेत गर्दछन्। सांस्कृतिक अध्ययनका प्रमुख चिन्तक स्टुआर्ट हलका विचारमा संस्कृति अर्थहरूको उत्पादन र त्यसको विनिमय हो। अर्थहरू जुन परिवेश वा सन्दर्भमा निर्माण हुन्छन् र त्यसले जुन अर्थको सङ्केतन गर्छ त्यसको सङ्केतक समेत हो। हलअनुसार संस्कृति केवल वस्तुहरू अर्थात् उपन्यास, टेलिभिजन कार्यक्रम, प्रहसन (कमिक्स) आदिको व्यवस्था मात्र होइन। यो एउटा प्रक्रिया र व्यवहारहरूको व्यवस्था हो। प्राथमिक रूपमा यो अर्थहरूको उत्पादन र

आदान-प्रदान हो। यस परिभाषाअनुसार संस्कृति एउटा पुस्तक (रचना)-मा मात्र सीमित छैन। पुस्तक जुन परिवेश वा सन्दर्भमा सिर्जना हुन्छ र त्यसले जुन अर्थको सङ्केतन गर्छ, त्यसको सङ्केतक समेत हो। उदाहरणार्थ चिनिया समाजमा एक हातले कार्ड दिनु भनेको आक्रमण खप्नु हो भने दुई हातले दिनु शिष्टता हो।यो संस्कृतिसँग सम्बद्ध कुरा हो। यो संस्कृतिको भौतिकीकरण हो। दुई हातसँगै हुनु नै आफैमा कुनै महत्त्वको अर्थ होइन, त्यसलाई विनम्रताको सङ्केतक मानिएको वा बनाइएको छ। सङ्केतनलाई भौतिक व्यवहारमा अवशिष्ट गरिएको हुन्छ र त्यसले भौतिक प्रभाव सिर्जना गर्छ। यसर्थ, संस्कृति अर्थहरूको उत्पादन, त्यसको विनिमय प्रणाली, अस्वीकार र नियन्त्रणको प्रक्रिया समेत हो (पाण्डेय, वि सं २०७३, पृ ५६)।

सांस्कृतिक अध्ययनअनुसार हामी जुन समाजमा रहन्छौँ, त्यहाँ हामी आफ्नै बारेका अर्थहरू उत्पादन गर्छौँ, जसले शक्तिसित सम्बन्ध राख्दछ त्यही नै संस्कृति हो। यसरी मानव समाजले अर्थको उत्पादन मात्र गर्दैनन्; अपितु त्यसको आदान-प्रदान, अस्वीकार र त्यसमाथि नियन्त्रणसमेत गर्दछन्। सांस्कृतिक अध्ययनका आधारमा संस्कृति भनेको सम्पूर्ण जीवन पद्धति वा शैली हो। सांस्कृतिक अध्ययनका अग्रणी चिन्तक रेमन्ड विलियम्सले यसबारे विशेष चर्चा गरेका छन्। सम्पूर्ण जीवन नै संस्कृतिभित्र पर्ने हुनाले सांस्कृतिक अध्ययनले संस्कृतिदेखि बाहिर मानव जीवन एवं यो संसारको अर्थ नहुने ठान्छ। अत: संस्कृतिभित्र रहेर मात्र मानव जीवन तथा यो संसारलाई अर्थ्याउन सकिन्छ भन्ने धारणा विकास भएको पाइन्छ। यसर्थ संस्कृतिको विश्लेषण भनेको सम्पूर्ण जीवन पद्धतिमा निहित अर्थहरू र मूल्यहरूको उद्घाटन हो। सांस्कृतिक अध्ययन पश्चिमी चिन्तकहरूकै उपज भएको हुनाले यसले पश्चिमी राष्ट्रहरूमा रहेको उच्चवर्गीय ब्यालेड, अपेरा, कविता, उपन्यास आदिलाई मात्र संस्कृति ठान्ने परम्पराको विरोध गर्दछ भने श्रमजीवी वर्गका मानिसहरूका जीवन पद्धतिसित सम्बन्धित टेलिभिजन, सिनेमा, अवकाश मनाउनु, पप म्युजिक, आदिलाई पनि संस्कृति ठानिन्छ। यसरी संस्कृतिको अर्थ अझ विस्तृत भएको छ। अघि संस्कृतिले सम्भ्रान्त तथा बुर्जुवा समाजसित मात्र सम्बन्ध राख्दथ्यो भने सांस्कृतिक अध्येताहरूले संस्कृतिलाई त्यस सीमित घेराबाट बाहिर निकालेर सर्वहारा तथा श्रमिकवर्गसित जोडिदिए। सांस्कृतिक अध्ययनका चिन्तकहरूले बिसौँ शताब्दीको पूर्वार्द्धका इटालियन वामविचारक आन्तोनियो ग्राम्सीको सांस्कृतिक प्रभुत्ववादबाट प्रभावित भई उच्चवर्गीय प्रभुत्ववादी संस्कृतिको विरोध अनि निम्नवर्गीय वा श्रमिकवर्गीय सामुदायिक तथा समाजवादी संस्कृतिको समर्थन गरेका छन्। अत: सांस्कृतिक अध्ययनमा आधारित संस्कृतिले लोकप्रिय संस्कृतिसित सम्बन्ध राख्दछ। सांस्कृतिक अध्ययनका आधारमा संस्कृतिको अर्थ तथा परिभाषा अझ विस्तृत बन्न गएको देखिन्छ।

निष्कर्ष

संस्कृति शब्द बहुअर्थी रहेको पाइन्छ। सामान्य अर्थमा यो मानवलाई परिमार्जन गर्ने तत्त्वका रूपमा रहेको छ। वस्तुतः कुनै जाति, समूह वा राष्ट्रमाझ प्रचलित रीतिरिवाज, संस्कार, आचार-व्यवहार, त्यस जाति वा समूहको भाषा, साहित्य, कला, कौशल दर्शन, धर्म, सङ्गीत, आस्था-विश्वास, बौद्धिक विकास ज्ञान आदिको समष्टि रूप नै संस्कृति हो, जसले सम्बद्ध जातिलाई परिष्कार तथा परिमार्जन गरी निखुट, सुसंस्कृत र सभ्य बनाउँदछ। यद्यपि यसका विविधता र नवीन परिभाषाहरूले यसलाई बहुअर्थी र जटिल बनाउँदै लगेको देखिन्छ। संस्कृति मानव निर्मित र

अनुकरणीय वस्तु हो। यो व्यक्तिबाट समूहमा फेरि त्यसरी नै समूहबाट व्यक्तिमा सङ्क्रमित हुँदछ। यद्यपि संस्कृति व्यक्तिगत नभएर सामूहिक सम्पत्ति हो। व्यक्तिको जीवन शैली तथा आचार व्यवहारबाट विकसित भई निर्मित संस्कृति अन्तमा सामूहिक सम्पत्ति बन्दछ। पहिला संस्कृतिको निर्माण मानवको आन्तरिक सोचाइ र चिन्तनका तहमा हुन्छ, पछि बाह्य व्यवहारमा प्रकट हुन्छ। त्यसर्थ संस्कृतिको आदि स्रोत भनेको मान्छेको धारणागत भण्डार नै हो। यसलाई भावनागत सत्यको वस्तुगत प्रकटीकरणका रूपमा हेर्न सकिन्छ।

अङ्ग्रेजीमा संस्कृतिलाई कल्चर भनिन्छ। कल्चर शब्दको व्युत्पत्ति जमिनको प्राकृतिक अवस्थामा रहेका झार, ढुङ्गा, काठ आदि निकालेर परिष्कृत, परिमार्जित गरी माटोलाई शुद्ध र सिँचाइयुक्त तथा खेती गर्न योग्य बनाई उर्वर बनाउनु भन्ने अर्थमा भएको देखिन्छ। यसैको सादृश्यमा कल्चर वा संस्कृति शब्दलाई मान्छेको शारीरिक, मानसिक र सामाजिक अवस्थामा परिमार्जन गर्नु भन्ने अर्थमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। यसैकारण संस्कृतिलाई मानव चेतनाको परिष्कृति पनि भनिन्छ । मानिसको आचार, व्यवहार, सामाजिक जीवन-शैली तथा क्रियाकलापहरूको परिष्कृत प्रकटीकरण नै संस्कृति हो। यसभित्र कला, दर्शन र बौद्धिकतालाई पनि समेटिएको हुन्छ। संस्कृति प्रयत्नद्वारा आर्जन गर्नु पर्ने हुन्छ भने परम्परागत रूपमा पूर्वजबाट हस्तान्तरण वा ग्रहण पनि गरिन्छ साथै भावी पिँढीलाई हस्तान्तरसमेत पनि गरिन्छ। संस्कृतिले मानवताका सबै पक्षहरूको र समाजका सम्पूर्ण भागको विकास गराउँदछ। सम्बद्ध मानव समूहलाई सुन्दर र शक्तिशाली बनाउँदछ। यसको संरक्षण र विकास गर्न अनिवार्य रहेको देखिन्छ, किनभने संस्कृति सम्बद्ध जातिको अस्तित्व र विकाससँग अक्षुण्ण रहेको हुन्छ। पुनर्जागरण कालमा संस्कृतिलाई उद्बोधन (इन्लाइटेन्मेन्ट)-का रूपमा मानियो। नृतत्त्वशास्त्री ई. बी. टेलरसले यसलाई एक विशिष्ट शक्ति र सभ्यताको पर्याय मानेको देखिन्छ। अमेरिकाली नृतत्त्वशास्त्री मार्गरेट मिटले संस्कृतिलाई ज्ञान र शैक्षिक संस्कार भनेकी छिन् (सुवेदी, वि सं २०७६, पृ १२७-१२८)।

मार्क्सवादीहरूले संस्कृतिलाई अलिक फरक दृष्टिले हेरेको देखिन्छ। उनीहरू उत्पादन पद्धति र उत्पादन सम्बन्धद्वारा निर्मित आर्थिक आधारको उपरिसंरचनामा हुने विचारधारात्मक प्रतिबिम्बनलाई संस्कृति ठान्छन्। उनीहरूका विचारमा मानवश्रमद्वारा निर्मित भौतिक र आत्मिक मूल्यहरूको समष्टि रूप नै संस्कृति हो। नवमार्क्सवादी तथा सांस्कृतिक अध्ययनका अध्येताहरूले मानिसको जीवन शैलीलाई संस्कृति ठान्छन् र संस्कृतिलाई समाजले उत्पादन गरेको अर्थका रूपमा पनि हेर्दछन्। यस दृष्टिमा संस्कृति सामाजिक गतिविधिका विविध रूपमा निहित हुन्छ। सांस्कृतिक अध्ययनका अध्येताहरूले जनप्रिय संस्कृतिलाई प्रमुखता दिएको देखिन्छ। अत: सांस्कृतिक अध्ययनले संस्कृतिलाई समाजको भौतिक उत्पादन ठान्दछ भने त्यसको उपभोग पनि समाजले नै गर्दछ। सांस्कृतिक अध्ययनका दृष्टिमा जीवनका सबै थोक संस्कृतिभित्र पर्छन्। संस्कृतिदेखि बाहिर केही पनि छैन। त्यसैले संस्कृति भनेको सम्पूर्ण जीवन पद्धति हो भन्ने धारणा विकास भएको पाइन्छ। फ्रान्सेली दार्शनिक मिसेल फुकोले संस्कृति भनेको सबै प्रकारका आवाजहरूलाई मुखरित गर्ने विषय हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन्। अत: फुकोको दृष्टिकोणमा पनि संस्कृतिभित्र सबै थोक पर्छन्। यसरी विभिन्न समयमा संस्कृतिको विविध अर्थ तथा परिभाषाहरू प्रतिपादन भएको पाइन्छ। यो प्राकृतिक अथवा नैसर्गिक वस्तु नभएर मानव-निर्मित एवम् अर्जित वस्तु हो र मानवद्वारा नै

उपभोग गरिन्छ भन्ने कुरामा एकमत रहेको पाइन्छ। यसले मानव जीवन र समाजसँग घनिष्ठ सम्बन्ध राखेर सकारात्मक प्रभाव पार्दछ। यसकारण संस्कृतिको चरित्र समाज र समूहको जीवन शैलीमा अनुभव गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सूची

नेपाली पुस्तक

किरण, वि सं २०६५,*नेपाली समाज र संस्कृति*, (दोस्रो संस्करण), काठमाडौँ, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।

पाण्डेय ताराकान्त, वि सं २०७३, *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, काठमाडौँ, साझा प्रकाशन।

प्रधान कुमार र भी मल्लिकार्जुन (सम्पा), इ सं २०११, *नेपाली लेखन शैली*, मैसुर, भारतीय भाषा संस्थान।

शर्मा जनकलाल, वि सं २०६५, *हाम्रो समाज: एक अध्ययन*, काठमाडौँ, मञ्जरी पब्लिकेसन।

सुवेदी राजेन्द्र, वि सं २०७३, *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*, काठमाडौँ, पाठ्यसामग्री प्रकाशन।

त्रिपाठी वासुदेव र अन्य (सम्पा) वि सं २०६० *नेपाली बृहत् शब्दकोश* (छैटौँ संस्करण), काठमाडौँ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

नेपाली पत्रिका

नेपाल 'यात्री' पूर्णप्रकाश, इ सं १९९९, *'इयत्ताका दृष्टिले नेपाली संस्कृति'*, पवन चामलिङ, (सम्पा), निर्माण (संस्कृति विशेषाङ्क), वर्ष १९, अङ्क ३४, नाम्ची, निर्माण प्रकाशन।

राई इन्द्रबहादुर, इ सं १९९९,*'परिप्रेक्ष्यमा भारतीय नेपाली संस्कृति'*, पवन चामलिङ (सम्पा), निर्माण (संस्कृति विशेषाङ्क), वर्ष १९, अङ्क ३४, नाम्ची, निर्माण प्रकाशन।

अङ्ग्रेजी पुस्तक

आर्नल्ड म्याथ्यु, इ सं २००९, *कल्चर एन्ड अनार्की* (रिइस्यु एडिसन), अक्सफोर्ड वर्ल्ड्स क्लासिक्स।

इन्साइक्लोपिडिया ब्रिटानिका ,इ सं २००५, ब्रिटानिका रेडी रेफरेन्स इनसाइक्लोपिडिया, नयाँ दिल्ली।

इलियट टी एस, इ सं १९४८,*नोट्स टुवार्ड्स द डेफिनेसन अफ कल्चर*, लन्डन, फेबर एन्ड फेबर।

ग्राम्सी एन्टोनियो, इ सं १९७५,*प्रिजन नोटबुक*, न्यु योर्क, कोलम्बिया युनिभर्सिटी प्रेस।

नायर प्रमोद के, इ सं२०१७, *एन इन्ट्रोडक्सन टु कल्चरल स्टडिज*, नयाँ दिल्ली, विभा बुक्स प्राइवेट लिमिटेड।

विलियम्स रेमन्ड, इ सं १९५८, *कल्चर एन्ड सोसाइटी:१७८०-१९५०*, न्यु योर्क, एङ्कर बुक्स डबलडे एन्ड कम्पनी।

हल गेरी अनि क्लेर बर्चाल, इ सं२०१६, न्यु *कल्चरल स्टडिज*, नयाँ दिल्ली, ओरिएन्ट ब्ल्याकस्वान प्राइवेट लिमिटेड।

दीक्षान्त समारोहमा उपस्थिति दिँदै विद्यार्थीहरू

बानरहाट हरियो चिया बगानको बिचमा रहेको रमाइलो सानो बजार !

सुप्रिया शेर्पा
दोस्रो सत्र, भूगोल विभाग

चारैतिर लहराउँदैगरेको हरियो चिया बगान, शान्त जङ्गल र बिचमा एउटा व्यस्त तर सानो बजार ! यो हो बानरहाट। पश्चिम बङ्गालको जलपाइगढी जिल्लामा पर्ने यो ठाँउ डुअर्स क्षेत्रको एउटा सुन्दर कुनो हो।

म आफै बानरहाटमा बस्छु भनौँ लामो समयदेखि बसिरहेकी छु । यस ठाउँमा बस्दा मैले सबै किसिमका अनुभवहरू गरेकी छु। चिया बगानको हरियो सौन्दर्य, मेहनती मानिसहरूका दैनिकी, मौसमको उतारचढाव, जङ्गली जनावरहरूको आगमन, बाढीको समस्या र समुदायबिचको राम्रो सद्भाव सबै देखेकी छु। यी अनुभवहरूले मलाई यो ठाँउको वास्तविकता राम्रोसँग बुझ्न सहायता गरेको छ ।

बानरहाट नामको अर्थ 'बानरको हाट' हो। यहाँ 'बानर'ले बाँदरलाई जनाउँछ र 'हाट'ले बजार वा हाटबजारलाई। पुरानो समयमा यो क्षेत्र जङ्गलले घेरिएको थियो र धेरै बाँदरहरू बस्थे। त्यसैले स्थानीय बजारलाई 'बनारहाट' भनेर चिनिन थालियो । ब्रिटिस कालमा चिया बगान बनेपछि पनि यही नाम कायम रह्यो।

यो ठाउँ चिया बगानले चारैतिर घेरिएको छ। यहाँ बानरहाट टी एस्टेट, करबला, चुनाभट्टीजस्ता धेरै चिया बगान छन् । बजार सानो छ तर रमाइलो छ साना पसलहरू, चिया पसलहरू, तरकारी बजार र दैनिक हाटबजारले भरिएको। मानिसहरू मुख्य रूपमा चिया बगानमा काम गर्छन्। बिहानै चिया पत्ति

व्यापारका लागि चिनिन्छ।

बनारहाटका मानिसहरू निकै मेहनती र सरल छन्। चिया बगानका कामदारहरू बिहान घाम नउदाउँदै उठ्छन् र साँझसम्म पत्ति टिप्छन्। आदिवासी दाजुभाइहरू आफ्नो नाच, गीत र परम्परा मनाउँछन्।

नेपाली भाषीहरू यही पनि

टिप्ने कामदारहरूको भिड देखिन्छ ।

यहाँ बङ्गाली, आदिवासी, मारवाडी, राजवंशी र नेपाली भाषी सबैको मिश्रित समुदाय बस्छन् । सबै मिलेर बस्ने वातावरण छ र भाषा तथा संस्कृतिको विविधता पनि यहाँ देखिन्छ।

बनारहाटको कथा ब्रिटिस समयबाट सुरु हुन्छ। १९ औँ शताब्दीबमा ब्रिटिस कम्पनीहरूले डुअर्सकी सफा गरेर चिया बगान खोल्न थाले । कामदारको ठुलो आवश्यकता भएकाले उनीहरूले नेपालबाट नेपाली (गोर्खाली) हरूलाई र छोटानागपुरबाट आदिवासीहरूलाई काममा ल्याए । त्यसैले यहाँ नेपाली भाषीहरूको पनि राम्रो उपस्थिति छ। चिया बगानहरूले यो ठाउँलाई जीवनोपयोगी बनायो। भारत स्वतन्त्रतापछि चिया नै मुख्य आधार रह्यो। आज पनि बानरहाट चिया उत्पादन र स्थानीय

प्रशस्तै छन् । म आफै पनि नेपाली भाषी परिवारमा बस्छु, त्यसैले उनीहरूका जीवन राम्रोसँग देखेको छु। उनीहरू मुख्य रूपमा चिया बगान वरिपरि गाउँमा बस्छन्। उनीहरू निकै मेहनती छन् । उनीहरूका भोजनमा दालभात तरकारी, मोमो, युक्पा आदि सामान्य रूपमा ग्रहण गर्छन्। उनीहरूका संस्कृति पहाडी नेपालीहरूका संस्कृति जस्तै छ। समुदायबिच राम्रो सद्भाव देखिन्छ। तर रोजगारी कम भएकाले धेरै युवाहरू सिलगढी, कोलकाता वा बाहिर ठुला सहरहरू गएर काम खोज्ने गरेका छन्। मैले देखेको छु, नेपालीभाषीहरूले त्यहाँ पनि आफ्नो परिश्रम र अनुशासनले राम्रो नाम कमाएका छन्।

दुअर्सका चिया बगानमा नेपालीभाषीहरू निक्कै छन्। उनीहरूले आफ्नो भाषा र संस्कृति जोगाउन घरभित्र र समुदायमा नेपाली बोल्छन्,

सांस्कृतिक कार्यक्रम गर्छन् र सङ्घ-संस्था बनाएका छन्। चिया बगानमा काम गर्ने विभिन्न समुदायबिच नेपाली भाषा साझा भाषाको रूपमा प्रयोग हुन्छ।

यहाँको सबैभन्दा राम्रो कुरा के हो भने, धेरैजस्ता मानिसहरूले नेपाली भाषा सिकेका छन्। नेपालीभाषीहरूसँग उनीहरू नेपाली भाषामै सञ्चार गर्न निकै राम्रा छन्। बङ्गाली, हिन्दी वा अन्य भाषा बोल्ने मानिसहरू पनि नेपालीभाषीहरूसँग सजिलै मिसिन्छन्। भाषा फरक भए पनि सबैले एकअर्कासँग राम्रोसँग मिलेर बस्छन्। सँगै काम गर्छन् र समय बिताउँछन्। मैले यहाँ बस्दा देखेको छु, यो सद्भाव र सञ्चारले बनारहाटलाई अझ रमाइलो बनाएको छ। उनीहरू परिश्रमी र अनुशासित छन्, शिक्षा र राम्रो जीवनका लागि प्रयास पनि गरिरहेका छन्।

अन्त्यमा भन्न सकिन्छ, बानर हाट एउटा राम्रो ठाउँ हो। जहाँ हरियो चिया बगान, परिश्रमी मानिस र विविध समुदायसँगै बसिरहेका छन्। नेपाली भाषीहरू पनि यहाँ मेहनतसँग आफ्नो पहिचान जोगाउँदै जीवन चलाइरहेका छन्। मँ यहाँ बस्दा यो ठाउँको प्राकृतिक सुन्दरता, मानिसहरूले परिश्रम र समुदायबिचको राम्रो सद्भावले निकै प्रभावित भएको छु। प्राकृतिक सुन्दरता र परिश्रमले यो ठाउँलाई अझ राम्रो बनाउन सकिन्छ।

तपाईँ कुनै बेला बनारहाट आउनुभयो भने चिया बगान घुम्नुहोस्, स्थानीय चिया पिउनुहोस् र यी मेहनती नेपालीभाषी तथा अन्य समुदायका मानिसहरूसँग कुरा गर्नुहोस्- निकै रमाइलो लाग्नेछ।

विद्यार्थीको सपना देख्ने आँखा, लालिमाको कौशल दिने हात

'के खोज्छस् कानो आँखो' चरितार्थ हुने समय थियो। गयो अब। अब न कसैले सोध्छन् "के खोज्छस्", भनेर, न कसैले देखाउने भर नै बाँकी छ। अहिलेको युग भनेको—"जसले जान्दछ, उसलाई मान्दछ"—भनेर बोल्ने समय हो।

पुराना पाठ्यक्रमहरू—जुन केवल किताबी ज्ञानका चट्टान थिए—अब टुक्रिएर बाटो बनेका छन्। अब शिक्षा एउटा स्थिर पोखरी होइन, एक प्रवाही नदी हो, जहाँ हरेक विद्यार्थीले आफ्नै दिशातर्फ बग्ने स्वतन्त्रता पाउँछ। सरकारी नोकरीको प्रतीक्षामा सुस्ताउने पखेटाहरू अब उद्यमशीलताको आकाशमा फिजिन थालेका छन्। कौशल विकास गरी स्वावलम्बी बन्ने, बरु नोकरी सृजना गरी अरूलाई पनि व्यवसायमा जोड्न सक्ने बनाउनु यी पाठ्यतालिकाहरूको मुख्य उद्देश्य देखिन्छ। यस्ता कुराहरूलाई अमल गर्दै विद्यालय तथा महाविद्यालयहरूले विभिन्न व्यावहारिक ज्ञानका विषयहरू पाठ्यतालिकामा जोडेर क्षमता विकास हेतु पढाइने सिकाइने गरेका पाइन्छन्।

"क्लुनी महिला महाविद्यालयमा करियर

ओरिएन्टेसन प्रोग्रामअन्तर्गत विभिन्न कुराहरू पढाउने सिकाउने गरिएको छ भने यी विषयहरूका व्यावहारिक कक्षा र परीक्षाहरू समेत सञ्चालनमा ल्याउने गरेका छौँ आज 'ब्रोडकास्टिङ एन्ड टेलिकास्टिङ' विषयमा व्यावहारिक कक्षा सम्पन्न गरिरहेका छौँ हामीले अलगढामा अवस्थित लालिमा परिवार नामक संस्था जसले 'हाम्रो अलगढा' च्यानल मार्फत समाचार र सूचनादि प्रसारण गर्छ, प्रकाशन चलाउदै किताबहरू प्रकाशमा ल्याउँछ, पत्रिका चलाउँछ, साबुन बनाउँछ र विभिन्न योजनाहरू पनि भविष्यलाई लिएको छ, यस संस्थासँग मिलेर यो कक्षा सञ्चालन गरिरहेका छौँ आजको कक्षामा स्नातक तहको छैटौँ सत्रका छात्राहरूले कक्षामा भाग लिनेछन्। यस व्यावहारिक कक्षाले विद्यार्थीहरूलाई विशेष सञ्चार प्रसारण सम्बन्धी व्यावहारिक ज्ञान र सिप प्रदान गर्ने छ। कक्षामा स्रोत व्यक्तिका रूपमा लालिमा परिवारका पदाधिकारीहरू अध्यक्ष धनबहादुर मगर, सचिव अरुण साम्पाङ तथा कोषाध्यक्ष सुवास श्रेष्ठ उपस्थित हुनुहुन्छ।" भन्दै करियर ओरिएन्टेसन प्रोग्रामकी व्याख्याता सिस्टर डा म्याग्डेलिन सिंहले स्वागत सम्बोधन गरेकी थिइन्। सिस्टर डा म्याग्डेलिन सिंहका शब्दहरू केवल स्वागत सम्बोधन थिएनन्, त्यो एक सन्देश थियो—'हामी यहाँ भविष्य रोप्दैछौँ' भन्ने।

स्वागत कार्यक्रमपछि ब्रोटकास्टिङ अनि यसका व्यावसायिक सम्भावना माथि व्याख्यान र पत्रकारिता सम्बन्धी समाचार लेखन, वाचन, क्यामेरा फेसिङ, भिडिओ रेकर्डिङ तथा सम्पादन (एडिटिङ) जस्ता विविध पक्षहरूमा कौशल विकास गर्न व्यावहारिक कक्षा सम्पन्न भयो। स्रोत व्यक्तिहरूले देखाएको मार्गलाई पछ्याउँदै विद्यार्थीहरूले पनि समाचार लेखन र वाचन आदिको अभ्यास समेत गरे। सिद्धान्त र जानकारीहरू पढिरहेँको एकै किसिमको कक्षा माझ यसरी व्यावहारिक कक्षा सम्पन्न हुँदा विद्यार्थीहरूले नयाँ अनुभवका साथै ताजापन अनुभव गरे। विद्यार्थीहरूका सहभागिताले आफ्नो क्षमता विकासमा उत्साह रहेको कुरा कक्षामा स्पष्ट देखियो।

विद्यार्थीहरूका सिर्जनात्मक अभिव्यक्तिको अभिवर्द्धन र सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासलाई लक्षित गर्दै सञ्चालित यो व्यावहारिक कक्षा प्रभावकारी र उत्साहजनक रह्यो। ब्रोडकास्टिङ तथा टेलिकास्टिङको व्यावहारिक परिचयले छात्राहरूमा आत्मविश्वास बढाउनुका साथै यस क्षेत्रमा अभिरुचिको विकास गराएको अनुभूति भएको शिक्षकहरूको भनाइ अघि आएको छ। भोलिका दिनहरूमा विद्यार्थीहरूका निम्ति यस्ता कक्षा सञ्चालन लालिमा परिवारसँग सहयोग लिएर गर्नेछौँ भनी सिस्टर सिंहले अझ थपिन्। प्राचार्या डा पुष्प माइकलको उपस्थिति त्यो रथको सारथीजस्तै थियो, जसले यात्रालाई गति दियो। प्रा रोमाश्री गुप्ताको सहभागिता एउटा थप उज्यालो थियो—समर्थनको सन्देश बोकेको।

लालिमा परिवारको सम्झैता पत्र (Memorandum Of Association) मा संस्थाको स्थापना विषय 'संस्थाभित्र र बाहिर धार्मिक, सामाजिक, खेलकुद तथा शैक्षिक विषयहरूमा विभिन्न कार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने' भनेर लेखिएको छ। सम्झौता पत्र केवल कानुनी दस्तावेज मात्र होइन, त्यो एक सङ्कल्प हो। लालिमा परिवारको पक्षमा यही क्रममा शैक्षिक विषयमा कार्यक्रम गर्न सक्यौँ भविष्यमा पनि गररहने छौँ कक्षा सकिएर विद्यार्थीहरू उज्यालो अनुहार लिई घर गए। उनीहरूले सँगै लिएर गए—एक नयाँ दृष्टिकोण, एक नवीन आत्मविश्वास। लालिमा परिवार कामना गर्दछ 'आजको हाम्रो प्रयासले उनीहरूका उज्यालो भविष्यमा अझ उज्यालो थपिएको होस्।'

चिया : आत्मीयता र समानताको सेतु

क्यालबिना लेप्चा
पाँचौँ सत्र, समाजशास्त्र

एउटा तातो चियाको गिलास,
बिहानै घाम झुल्किँदै गर्दा,
अति मिठो स्वादको मिश्रण,
भापले घुँडा मारिरहेको हेर्दाहेर्दै,
ओठबाट एउटा चुस्की,
सबै भारतीय हृदय तृप्त हुन्छ।

भूमिका : गाउँ-घरमा 'चिया' भन्छौँ, अङ्ग्रेजीमा 'TEA', हाम्रो रीति।

विवाह होस् वा क्रियाकर्म, घरमा वा वनभोजमा, हातमा चिया नलिई सन्तुष्टि मिल्दैन। त्यो सन्तुष्टि अन्य पेयले कदापि दिँदैन। भारतमा यसको राज छ, भारतीयहरूको जीवन हो यो। एक अमूल्य वस्तुजस्तै चिया, एक समानताको चिन्हारी हो।

विषय प्रवेश : चिया कसरी आयो? कहाँबाट आरम्भ भयो? यो सबैलाई विदित भएको कुरा हो। तर आज यसको रहस्यमय कुराहरू हेर्नेछौँ।

चिया सामान्य पेय होइन। यसमा ममता, माया, प्रेरणा, इज्जत अनि सबैभन्दा उत्तम समानता छ। चियाको उत्पत्ति चीनमा भए तापनि यसलाई बेलायतीहरू (British Colonies) ले एक औपनिवेशिक नगदे बालीको रूपमा भारतमा ल्याएका थिए। तर भारतीयहरूले यसलाई सिर्जनात्मक रूपमा आत्मसात् गरे। उनीहरूले यसलाई दुध, अनेक थरिका मसला र सामुदायिकता मिसाएर 'मसाला चिया'को रूपमा दैनिक रीतिमा विकास गरे, जसले गर्दा यो अब भारतीय पहिचानको हृदयमा धड्कने राष्ट्रिय सामाजिक तानाबानाको एक अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको छ।

गाउँमा दिनको आरम्भ यसरी हुन्छ- गाउँको दृश्य, भालेको डाक र चुह्लामा आगो, गाग्री र पानी उम्लने क्रियासँग दिन सुरु हुन्छ। अदुवा ल्याइन्छ र कुटेर उम्लिरहेको पानीमा डुबाइन्छ। गाई गोठबाट दुध ल्याएपश्चात् चियापत्ती, अदुवा, चिनी र दुध हालिन्छ। कहिलेकाहीँ मरिचको धुलो, अलैँची, ल्वाङ हालेर असाध्यै स्वादिलो मसला चिया तयार हुन्छ। यो तयार हुन्जेलसम्म सबै जाग्छन्। चिया उम्लन थाल्छ। यसको बाफ बाहिर निस्कन थाल्छ।

अहो! यसको सुगन्ध।

उज्यालो खस्यो भन्दै आमा सबैको गिलासमा चिया खन्याउँछिन्।

जाडोको मौसममा परिवार सबै चुह्लोवरिपरि घेरो हाली चियाको पहिलो घुट्कासँगै परिवारको

पहिलो कुराकानी सुरु हुन्छ। चियासँगै दिनको योजना बनाइन्छ र जब अन्तिम घुट्का लिइसक्छ, तब सबै उठेर अलैँची, अदुवा, ल्वाङ र मरिचको सुगन्धले युक्त स्वाद लिएर आफ्नो दैनिक कार्यमा जान्छन्। आमा र छोरीहरू खाना पकाउन जान्छन्, बुबा र छोराहरू घाँस काट्न जान्छन्। नानीहरू खेल्न जान्छन् र घामको न्यायोपनले बिस्तारै दिनलाई छोएर जान्छ।

दिउँसो, जब सूर्य आफ्नो उच्च स्थानमा हुन्छ, परिवारका पुरुषहरू सबै खेतमा हुन्छन्। नुनको चिया—सादा चियालाई पत्ती र नुनले नै स्वादमा फरक पार्छ। गाउँमा 'फिक्का चिया', 'रङ चिया' भनिन्छ। यसले शरीरलाई ताजा (Hydrate) बनाउने र तिर्खा मेटाउन सहायता गर्छ।

साँझ, जब सबै कामहरू समाप्त हुन्छन्, श्रमिकहरू सबै एकपटक सँगै जम्मा हुन्छन् र अहो! दुध-नुन चिया तयार गरिन्छ। घरतर्फ प्रस्थान गर्न र बिदाइ भन्नका लागि उत्तम चियापत्तीमाथि दुधको पातलो तह र उम्लिएको पानीमा मिसाएको नुन, स्वादले नै फरक, दिनभरिका थाकाइबाट ताजा बनाउने।

यसरी गाउँवासीहरू माझ चिया एक प्रमुख पेय बनेर गएको छ। गाउँमा मात्रै होइन, सम्पूर्ण भारतभरि नै हेर्‍यौँ भने पनि भारतमा चिया तयार गर्नु भनेको केवल एक पेय पदार्थ बनाउनु होइन, तर यसले धेरै गहिरो सामाजिक रीतिलाई देखाउँछ। यो स्वागतको एक पवित्र इसारा हो र यसले 'अतिथि देव भवः' (अतिथि भगवान् हुन्) को मूल मूल्यलाई देखाउँछ। चियाको रीतिले धनी र गरिब सबैलाई समानता दिने काम गर्छ। घरमा आएको पाहुना चाहे अफिसर होस्, खेताला होस् वा बत्ती बनाउने, चिया सबैलाई प्रदान गरिन्छ। यसले समानताको एक दियो हामीमा बचाइराखेको छ।

"म चिया लिएर आएँ है, बस्दै गर्नुस्।" यो सन्दर्भले परम्परालाई अघि बढाउँछ। यसरी घरपट्टि र पाहुनामाझ संवादको क्रम सुरु गर्छ। यसले पाहुनालाई आफ्नो यात्राको तनाउ हटाउन सहयोग दिन्छ र आउने कुराकानीका लागि अघिल्लो बाटो निर्माण गर्छ। यो सबै चियाको सुवास र स्वादबाट सुरु हुन्छ। अदुवा, अलैँची र अन्य सुगन्धले एउटा सुखद् माहोल तयार गर्छ, र मिठासले राम्रो सम्बन्ध कायम गर्न सहयोग गर्छ। नेपाली तथा भारतीय समाजमा चिया हरेक अवसरका लागि आवश्यक छ। गम्भीर कुराकानी होस् वा हस्यौलीमा, सानो भेट होस् वा ठुलो सभा, चियाबिना कुरा सुरु हुँदैन।

गाउँ-घरमा आएको मानिसलाई "चिया पिएर जाऊ न। के साह्रो हतार!" भन्दै चिया पकाउने क्रिया सुरु हुन्छ र साथमा कुराकानी पनि। मायाको सम्बन्ध अझ धेरै गहिरिन्छ। प्रत्येक चियाको चुस्कीसँगै एक-अर्काका दुःख-सुखका कुराहरू पोखिन थाल्छन्, र चियाको अन्तिम चुस्कीमा "अहो! निक्कै बेर भइसकेछ। पछि भेटौँला।" भन्दै आनन्द हर्ष लिई बिदा लिन्छन्।

आफ्नो सन्तान, मित्रलाई कुनै ठाउँमा भेट्दा "कुनै दिन चिया पिउने गरी आउ है" भनी चियाको कहानी बनाई निमन्त्रणा दिइन्छ।

सहरहरूमा, जहाँ बिहानै कफी पसलहरूभन्दा चिया पसलहरूमा मानिसहरूको धेरै भिड लाग्ने गर्छ। विशेष गरी कामदारहरू आफ्नो दिनको सुरुवात गर्छन्। चियावालाले चिया बनाउन सुरु गरेपछि नयाँ खबरहरू साटिन्छन्, हस्यौली हुन्छ

र ठाउँ हाँसोले भरिन्छ। अफिस, कार्यस्थान पुग्न आतुरीमा भएका कामदारहरू चिया पिउन रोकिन्छन्। एक हातमा चिया र अर्को हातमा खबर कागजका साथ दिन सुरु गर्न तयार हुन्छन्। सहरहरूमा कफी पसलहरू अनेकौँ छन्, तर सडकछेउका ससाना चिया पसलहरूले सबैलाई धेरै आकर्षित गरेको देखिन्छ। दस–पन्ध्र रुपियाँको आनन्द महँगो क्यापुचिनोभन्दा सय गुणा बढी हुन्छ।

मानिसहरू देखावटी गर्न कफी पसल जान सक्छन्, तर चियाले नै उनीहरूको मनमा राज गरेको हुन्छ। भारतीय प्राण महँगो कफीभन्दा सस्तो चियाका निम्ति छटपटिन्छन्, र यस्तो चिया पसलहरूमा सजिलै पाइन्छ। यहाँसम्म कि यात्रीहरू पनि चियाका लागि तिर्खाएका हुन्छन्, र चियावालाबाट चिया लिएपछि तिनलाई आफ्नो यात्रा र घरको अनुभूति एकैसाथ हुन्छ। वाह! चियाको एक घुट्कीले उसलाई आत्मसन्तुष्टि दिन्छ।

निष्कर्ष : 'चिया' हाम्रो परम्परा हो, जो हाम्रो संस्कृतिमा गहिरोसित जोडिएको छ। चिया भन्नु नै आतिथ्य हो। चियाले नै मानिसहरूलाई जोड्छ र हजारौँ कुराहरू 'म चिया बनाएर आउँछु' भन्ने साधारण वाक्यबाट सुरु हुन्छ।

समाजको हरेक क्षेत्रमा असमानता भए पनि चियाको सारले भारतीयहरूलाई सधैँ एकसाथ बाँध्ने काम गरेको छ। धर्म, जाति, सम्प्रदाय वा वर्णको भेदभाव बिना नै चियाले सबैलाई एकताबद्ध गर्दछ। चिया सबैलाई अर्पण गरिन्छ। यो प्रेम, सम्मान, आतिथ्य, दया र हेरविचारको प्रतीक हो।

दार्जिलिङ क्षेत्रमा नेपाली भाषाको शैक्षिक अध्ययन परम्परा

दीपशिखा प्रधान
शिक्षिका
इतिहास विभाग

नेपाली भाषा केवल सञ्चारको माध्यम मात्र नभई हाम्रो पहिचान, संस्कृति र अस्तित्वसँग गहिरो रूपमा जोडिएको तत्त्व हो। यस सन्दर्भमा दार्जिलिङ क्षेत्रमा नेपाली भाषाको शैक्षिक अध्ययन र यसको विकास परम्पराले विशेष ऐतिहासिक महत्त्व राख्दछ।

इतिहासकार तथा समालोचक कुमार प्रधानका अनुसार:

“हाम्रो भेषभूषा भनौँ, टोपी भनौँ या खुकुरी भनौँ, यी सबै बाहिरी चिह्न मात्रै हुन्। विचार गर्नुहोस्- सुत्ने बेलामा टोपी थन्क्याउँछौँ, पोसाक खोल्छौँ, खुकुरी टाङ्छौँ; तर भाषालाई कहिले थन्क्याउन सक्दैनौँ। यो भाषा हामीमा अन्तर्निहित छ, जातिमा अन्तर्निहित तत्त्व हो। यो नेपाली भाषा हाम्रो आत्मा हो। सुखद् सपना देख्दा हाँस्ने भाषा यही नेपाली भाषा हो अनि मलाई जीवनमा एठन पर्दा जब म चिच्याउँछु, त्यो चिच्याउने भाषा पनि यही नेपाली भाषा हो। त्यसैले यो भाषा मेरो आत्मा हो, हामी सबैको आत्मा हो।”

जब नेपाली भाषाको मिलान हाम्रो आत्मासित गरिन्छ भने, शिक्षाको आयाम बढाउनका लागि उठाइएका प्रत्येक पाइलाहरू समय र सङ्घर्षको

इतिहाससँग जोडिएका देखिन्छन्।

दार्जिलिङमा शिक्षाको आरम्भ सन् १८६९ मा म्याकफार्लेन साहेबको आगमनपछि भएको मानिन्छ। प्रारम्भिक चरणमा नेपाली भाषा शैक्षिक अध्ययनको भाग बन्न सकेको थिएन।

दार्जिलिङ क्षेत्रमा नेपाली भाषाको शैक्षिक अध्ययन परम्पराको अवलोकन गर्दा पारसमणि प्रधानको भूमिका अत्यन्त उल्लेखनीय देखिन्छ। कलकत्ता विश्वविद्यालयका उपकुलपति श्री अशुतोष मुखर्जी विद्यालय निरीक्षणका लागि दार्जिलिङ आएका बेला, पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषामा पढ्न र परीक्षा दिन पाउनु पर्ने माग गर्दै अर्जीपत्र तयार गरी विभिन्न व्यक्तिहरूबाट हस्ताक्षर सङ्कलन गरेर उपकुलपति समक्ष प्रस्तुत गरेका थिए। नेपाली भाषालाई भारतको औपचारिक शिक्षाको रूपमा मान्यता दिलाउने उनको यो पहिलो प्रयास मानिन्छ।

२४ जुलाई १९१८ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले म्याट्रिकुलेसनदेखि बी.ए. तहसम्म नेपाली भाषामा परीक्षा दिन अनुमति प्रदान गर्‍यो। यद्यपि स्वीकृति पाए पनि दार्जिलिङ सरकारी हाई स्कुलमा तत्काल नेपाली भाषाको पठन-पाठन सुरु भएको थिएन। यसैलाई ध्यानमा राख्दै पारसमणि प्रधानले “नेपाली भाषा र दार्जिलिङ हाई स्कुल” शीर्षकमा सम्पादकीय लेख लेखेर पठन-पाठन सुरु गर्नु पर्ने आवश्यकता औँल्याएका थिए। फलस्वरूप १ अप्रेल १९१९ देखि दार्जिलिङ हाई स्कुलमा नेपाली भाषाको पठन-पाठन औपचारिक रूपमा आरम्भ भयो।

बिसौँ शताब्दीको प्रारम्भिक दशकतिर दार्जिलिङमा उर्दू-फारसी थिएटर कम्पनीहरूले प्रस्तुत गर्ने नाटकहरूले स्थानीय जनजीवनमा ठुलो प्रभाव पारेका थिए। नेपाली भाषाको प्रचार-प्रसार र जनचेतना फैलाउने उद्देश्यले पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषामा नाटकहरू लेखी मञ्चन गराएका थिए।

कलकत्ता विश्वविद्यालयले सन् १९२० देखि म्याट्रिकुलेसन परीक्षामा नेपाली भाषालाई समावेश गर्ने निर्णय गर्‍यो। त्यसपछि एसयुएमआईले पारसमणि प्रधानलाई नेपाली भाषा शिक्षकका रूपमा नियुक्त गर्‍यो भने दार्जिलिङ हाई स्कुलमा धरणीधर शर्मालाई शिक्षक बनाइएको थियो।

प्राथमिक कक्षादेखि विश्वविद्यालय स्तरसम्म नेपाली भाषाको अध्ययन-अध्यापनका साथै नेपाली तथा गैर-नेपाली विद्वान्हरूले नेपाली भाषाका व्याकरण र कोश निर्माणजस्ता कार्यहरू गर्न थाले। यसले नेपाली भाषा अध्ययन परम्परालाई अझ महत्त्वपूर्ण बनायो।

सन् १९०१ देखि दार्जिलिङमा पाद्री गङ्गाप्रसाद प्रधानले ‘गोर्खा प्रेस’ स्थापना गरी नेपाली भाषाको मासिक समाचार-पत्र ‘गोर्खे खबर कागज’ प्रकाशित गर्न थाले। यस पत्रिकाले बोलचालको नेपाली भाषालाई समेटेको पाइन्छ।

पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा छापिने ‘चन्द्रिका’ पत्रिकाका बेला दार्जिलिङमा नेपाली भाषाको मानक रूप थिएन। यसको भाषालाई ‘काशी भाषे बोली’ भनिन्थ्यो। पारसमणि प्रधानले नेपाली व्याकरण तयार पारी भाषालाई व्यवस्थित रूप दिए। उनको व्याकरणले दार्जिलिङ, असम, सिलङ, सिक्किम तथा पूर्व नेपालमा नेपाली लेखनलाई दिशा दिएको थियो।

उनकै व्याकरणका आधारमा ‘साउँ अक्षर’लगायत विभिन्न पाठ्यपुस्तकहरू तयार भए र ती भारत तथा सिक्किम सरकारद्वारा स्वीकृत भए। यद्यपि कतिपय विद्वान्हरूले यसलाई भाषिक विकासमा अवरोधको रूपमा पनि व्याख्या गरेका छन्।

नेपाली भाषाको विकासका लागि पत्रिका,

पुस्तक र विद्यालयहरू मुख्य साधन हुन् भन्ने बुझाइ थियो। यी साधनहरूको मेरुदण्ड भनेका छापाखानाहरू- खरसाङको 'हरि प्रिन्टिङ प्रेस' र दार्जिलिङको 'गोर्खा प्रेस' थिए।

नेपाली भाषाका सन्दर्भमा पारसमणि प्रधान सधैँ सचेत र सक्रिय रहेको बोध हुन्छ। उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयले नेपाली भाषा अध्ययनका लागि स्नातक (१९६८), अनर्स (१९६९) र स्नातकोत्तर (१९७७) तहमा मान्यता प्रदान गरेपछि पाठ्यक्रम निर्माणमा पारसमणि प्रधानले महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका थिए।

यसरी शैक्षिक संस्थानमा निम्नतहदेखि माथिल्लो स्तरसम्म नेपाली पठन-पाठन आरम्भ भएदेखि नेपाली भाषाले फस्टाउने मौका पायो। समयसँगै यसको क्षेत्रफल विस्तार हुँदै गयो र यसैको परिणामस्वरूप अन्य भाषी समुदायसँगको तुलना गर्दा नेपाली जगत्ले महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त गर्न सफल भयो। यही ऐतिहासिक प्रयास र शैक्षिक परम्पराले आज नेपाली भाषालाई दार्जिलिङको सामाजिक तथा बौद्धिक जीवनमा महत्त्वपूर्ण स्थान दिलाएको छ। यो समृद्ध परम्परा नै नेपाली भाषाको अध्ययन र विकासको निरन्तरता सुनिश्चित गर्ने आधार बनेको छ । यसरी विभिन्न ऐतिहासिक प्रयास र शैक्षिक पहलमार्फत दार्जिलिङ क्षेत्रमा नेपाली भाषाको अध्ययन र विकासको समृद्ध परम्परा विकसित भएको देखिन्छ।

राजेन गुरुङ
नेपाली लोकनृत्यका निःस्वार्थ साधक

अश्विनी थापा
चौँथो सत्र नेपाली विभाग

परिचय

नेपाली लोकनृत्य हाम्रो संस्कृति, पहिचान र परम्पराको महत्त्वपूर्ण अंश हो। तर समयसँगै आधुनिकताको प्रभावले धेरै परम्परागत कलाहरू हराउँदै जाने खतरा देखिन्छ। यस्तै अवस्थामा केही व्यक्तिहरू आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर संस्कृतिको संरक्षणमा जीवन समर्पित गर्छन्। कालेबुङका राजेन गुरुङ त्यस्तै एक व्यक्तित्व हुन् जसले सन् १९८१ देखि नेपाली लोकनृत्यलाई जोगाउने र फैलाउने काम गर्दै आएका छन्।

उहाँ केवल नृत्य प्रशिक्षक मात्र होइनन्, नेपाली लोकसंस्कृतिका साँचो संरक्षक पनि हुनुहुन्छ।

बाल्यकाल र खेलकुदप्रतिको रुचि

राजेन गुरुङ बाल्यकालदेखि नै अत्यन्त सक्रिय र खेलकुदप्रेमी थिए। विद्यालय जीवनमा उहाँ एथलेटिक्समा निकै उत्कृष्ट हुनुहुन्थ्यो। २०० मिटर दौड प्रतियोगीतामा उहाँले एक पटक दोस्रो र अर्को पटक तेस्रो स्थान हासिल गर्नुभयो। साथै, म्याराथन दौडमा पनि उहाँको सक्रिय सहभागीता थियो।

तर जीवनले अप्रत्याशित मोड लियो। एक

दिन नुहाउने क्रममा उहाँको खुट्टा सिसाले काट्यो, जसले उहाँको खेलकुद यात्रामा अवरोध पुऱ्यायो। यदि त्यो घटना नभएको भए, सायद उहाँ एक सफल राष्ट्रिय खेलाडी बन्न सक्नुहुन्थ्यो। तर यही मोडले उहाँलाई लोकनृत्यतर्फ डोऱ्यायो।

नाटक र संस्कृतिप्रतिको झुकाउ

राजेन गुरुङ खेलकुदमा मात्र होइन, कला र संस्कृतिमा पनि उत्तिकै सक्रिय हुनुहुन्थ्यो। उहाँले करिब ९ वटा नाटकमा अभिनय गर्नुभएको थियो। यसले उहाँलाई मञ्च, अभिनय र प्रस्तुतीकरणको क्षेत्रमा अनुभव दिलायो।

लोकनृत्यप्रतिको प्रेरणा

कालेबुङको मेला ग्राउन्डमा हुने विभिन्न कार्यक्रमहरू, विशेष गरी "सिङ्गी नाच" हेर्दै उहाँमा लोकसंस्कृतिप्रतिको चासो बढ्दै गयो। तर उहाँले एउटा अभाव अनुभव गर्नुभयो, त्यहाँ नेपाली परम्परागत लोकनृत्यको उचित प्रस्तुति देखिँदैनथ्यो। यही कुराले उहाँलाई सोच्न बाध्य बनायो। अन्ततः उहाँले दृढ निर्णय गर्नुभयो, "म नेपाली लोकनृत्यलाई हराउन दिनेछैन।"

निःशुल्क प्रशिक्षणको यात्रा

राजेन गुरुङले लोकनृत्य प्रशिक्षण केवल चारजना विद्यार्थीबाट सुरु गर्नुभयो। उहाँले यो कार्य पूर्ण रूपमा निःशुल्क गर्नुभयो। टिस्टा, अलगढा, पुदुङलगायत विभिन्न स्थानमा उहाँले प्रशिक्षण दिनुभयो।

सरकारी काम गर्नु हुन्थ्यो तर उहाँको आधा तलब नै नृत्यसम्बन्धी खर्चमा जान्थ्यो। कहिलेकाहीँ उहाँ आफैलाई प्रश्न गर्नुहुन्थ्यो, "के म मुर्ख हुँ, यति धेरै समय र पैसा खर्च गरेर निःशुल्क सिकाइरहेको छु?"

तर समयले प्रमाणित गऱ्यो, उहाँ मुर्ख होइनन्, संस्कृतिका सच्चा सेवक हुनुहुन्छ। आज उहाँले दुई पुस्ताभन्दा बढी विद्यार्थीहरूलाई प्रशिक्षण दिइसक्नुभएको छ।

बाहिरबाट कडा, भित्रबाट कोमल

धेरैले उहाँलाई कडा शिक्षकको रूपमा चिन्छन्। तर उहाँको संवेदनशील पक्ष पनि उत्तिकै गहिरो छ। उहाँको कोठामा टाँसिएको पुरानो शिक्षक दिवसको नाम ट्यागले उहाँको भावनात्मक पक्षलाई झल्काउँछ। यसले देखाउँछ, उहाँ बाहिर कठोर देखिए पनि भित्रबाट निकै कोमल र संवेदनशील व्यक्ति हुनुहुन्छ।

नारायण गोपालको प्रस्ताव

सन् १९७९ मा उहाँले पञ्चायत कार्यालयमा जागिर पाउनुभयो, जहाँ उहाँको मासिक तलब तिन सय रुपियाँ थियो। त्यही समयमा नेपालका प्रसिद्ध गायक नारायण गोपालबाट राष्ट्रिय नाचघरमा काम गर्ने प्रस्ताव पनि आयो। तर बुवाको सल्लाहअनुसार उहाँ कालेबुङमै बस्नुभयो। यही निर्णयले उहाँको सांस्कृतिक यात्रालाई अझ बलियो बनायो।

सम्मान र पैसाप्रतिको दृष्टिकोण

एक कार्यक्रममा उहाँलाई एक हजार रुपियाँ सम्मानस्वरूप प्रदान गरियो। तर उहाँ पैसामा होइन, काममा विश्वास गर्नुहुन्थ्यो। कार्यक्रमपछि उल्टै उहाँले आफ्नै खल्तीबाट थप पाँच सय रुपियाँ खर्च गरेर आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई खाजा खुवाउनुपरेको रमाइलो सम्झना छ उहाँसँग। उहाँका लागि साँचो खुसी भनेको संस्कृतिको संरक्षण र विद्यार्थीहरूको प्रगति हो।

सहयोग र सम्मान

जर्नलिस्ट एसोसिएसन अफ कालेबुङले

उहाँको योगदानको कदर गर्दै एउटा डकुमेन्ट्री तयार गऱ्यो, जुन टाउन हलमा प्रदर्शन गरिएको थियो। त्यसपछि मणि ट्रस्टले उहाँलाई मासिक सहयोग दिने घोषणा गऱ्यो। ट्रस्टबाट प्राप्त चालिस हजार रुपियाँ रकम उहाँले विद्यार्थीहरूका लागि आवश्यक सामग्री किन्न प्रयोग गर्नुभयो।

उहाँ भन्नुहुन्छ, "मलाई पैसाभन्दा पनि मेरो कामको मूल्याङ्कन भएकोमा खुसी लाग्छ।"

अविस्मरणीय प्रस्तुति

उहाँअनुसार नागाल्यान्डमा गरिएको प्रस्तुति सबैभन्दा सम्झनलायक छ, जहाँ उहाँले फरक संस्कृतिका मानिसहरूलाई नेपाली लोकनृत्य प्रस्तुत गर्ने अवसर पाउनुभयो।

मनपर्ने लोकनृत्य

उहाँ भन्नुहुन्छ, "नेपाली समुदायका सबै लोकनृत्यहरू मेरो हृदयमा विशेष स्थान राख्छन्।"

केही रोचक घटनाहरू

उहाँको जीवनमा धेरै रमाइला र शिक्षाप्रद घटनाहरू घटेका छन्। कहिलेकाहीँ कलाकार नाच्दानाच्दै हराउने, कसैले सहयोगको आश्वासन दिएर नआउने वा असहज स्थान प्रस्ताव गरिने जस्ता घटनाहरू। तर यी सबैले उहाँको समर्पणलाई कहिल्यै कमजोर बनाउन सकेनन्।

एक पटक सात माइल क्लबमा नृत्य प्रस्तुति भइरहेको थियो। त्यहाँ चारजना केटा र चारजना केटीहरू नाचिरहेका थिए। अचानक एउटा केटा नाच्दानाच्दै बिचमै हरायो। नाच सकिन लाग्दा ऊ फेरि आयो। जब राजेन गुरुङले सोधे, "कता गएको थियौ?" उसले उत्तर दियो- "सर, मेरो इन्जार फुस्केको कारण बाँध्न गएको थिएँ।" उक्त घटना सम्झँदा राजेन गुरुङ अहिले पनि हाँस्नुहुन्छ।

उहाँले हामीलाई सुनाउनुभएको अर्को घटना अलि रमाइलो र अलि दुःखद् दुवै छ। एकजनाले उहाँलाई "म तपाईँलाई टेप रेकर्डर किनिदिन्छु" भनेर भने। अझ रोचक कुरा के भने, ती व्यक्तिले भनेछन्- "तपाईँ एउटा पसलमा गएर मेरो नाम लिएर सामान हेर्नुहोस्।" त्यसपछि गुरुङले उतिखेरको कालेबुङमा चल्ती ओङ्कारको दोकानमा गएर सामान हेरे र "फलाना आउनुहुन्छ, यो देखाइदिनु" भनिराखे। भोलिपल्ट सोधे, पर्सिपल्ट सोधे, कति हप्तासम्म सोधे तर किनिदिने मान्छे त्यो दोकानमा नै आएनन्। त्यसपछि उहाँले पनि सोध्न छोडिदिनुभयो।

अर्को घटना झन् रोचक रहेछ। उतिखेर स्थानीय एक नेताले उहाँलाई "तपाईँका नृत्यका सामान राख्ने बाघधारा स्थित पुरानो धर्मशालामा एउटा राम्रो ठाउँ मिलाइदिन्छु" भने। "होला त नि" भनेर राजेन गुरुङ हेर्न पुग्नुभयो। पुग्दा ठाउँ न त फराकिलो थियो, न त व्यवस्थित, बरु एकदम सानो र शौचालयको छेउमा रहेछ। कोठा हेरेपछि त्यहाँको म्यानेजरले भने, "उहाँ सरले तपाईँका लागि देखाउनुभएको कोठा यही हो। तपाईँले महिनाको ३ सय रुपैयाँ चाहिँ दिनुपर्छ।" सहयोग सम्झेर गएको तर आफैले पैसा तिर्नुपर्ने, त्यो पनि शौचालयको छेउमा- यो झुटो आश्वासनको पोको फ्याँकेर उहाँ हिँड्नुभयो।

यस्ता घटनाहरूले जो कोहीलाई निराश बनाउँथ्यो होला, तर उहाँको लोकनृत्यप्रतिको माया र समर्पण भने कहिल्यै घटेन।

साँचो कलाकारको परिभाषा

उहाँअनुसार, "सच्चा कलाकार त्यो हो, जसले सबै कठिनाइ पार गर्दै मञ्चमा उत्कृष्ट प्रस्तुति दिन सक्छ।"

विद्यार्थीसँगको सम्बन्ध

उहाँका धेरै विद्यार्थीहरू आज सफल जीवन

बिताइरहेका छन्। केहीले आफ्नै नृत्य प्रशिक्षण केन्द्र सञ्चालन गरिरहेका छन् जसले उहाँको योगदानलाई अझ फैलाइरहेको छ।

जब उहाँलाई सोधियो, “विद्यार्थीहरूलाई निःशुल्क नृत्य सिकाउनु उचित थियो?” उहाँले गर्वका साथ भन्नुभयो, “मेरा धेरै विद्यार्थीहरू आज जीवनमा सफल भएका छन्। जस्तै : मणिकुमार तामाङ, सञ्जय मोक्तान आदि। कतिपय विद्यार्थीहरूले त नृत्य प्रशिक्षण केन्द्र नै खोलेर जीविका चलाइरहेका छन्, बिकु दर्नालले कालेबुङ डान्स एकेडेमी खोले, प्रेमकुमार प्रधान, विकास थापा आदिले इन्स्पायर डान्स स्टुडियो खोलेका छन्। एकजनाले रियाज डान्स इन्स्टिट्युट चलाए।”

परम्परागत र आधुनिक नृत्य

उहाँको विचारमा परम्परागत लोकनृत्यले हाम्रो संस्कृति र जीवनशैली झल्काउँछ। आधुनिक नृत्यप्रति उहाँ हाँस्दै भन्नुहुन्छ- “आजभोलि त मोबाइल राखेर रिल बनाउने जस्तो भएको छ।” यसमा गहिरो सन्देश लुकेको छ।

राजेन गुरुङ केवल एक शिक्षक होइनन्, उहाँ नेपाली लोकसंस्कृतिका साचो संरक्षक हुन्। कालेबुङ क्षेत्रका धेरै विद्यार्थीहरूलाई निःशुल्क प्रशिक्षण दिएर उहाँले प्रमाणित गर्नुभएको छ, संस्कृतिको संरक्षण पैसाले होइन, प्रेम, समर्पण र निष्ठाले सम्भव हुन्छ।

आज कालेबुङमा नेपाली लोकनृत्यको संरक्षण भएको छ भने त्यसमा उहाँको योगदान अमूल्य छ।

लेख तयार गर्दा लोककलाकार राजेन गुरुङसँग अन्तर्वार्ता गर्ने क्रममा लिइएको तस्बिर

पहिचानको आगो

नोर्जिम लेप्चा,
चौँथो सत्र, राजनीति शास्त्र

होस् गर,
समय फेरिएको छ
हामी कहाँ उभिएका छौँ
एक क्षण आँखा खोलेर हेर।

मनको आगो
कहिल्यै चिसिन नदेऊ
साहसको न्यानो
हृदयमा बल्न देऊ।

हामी प्रकृतिका सन्तान
जरा माटोसँग गाँसिएका
परम्पराको उज्यालोले
बनाएको आफ्नो बाटो
के लुकाउने?
संस्कृति कत गर्व हो
जो जमिनले दिएको
पहिचानको रङहरू।

यदि आज
हामी अढि बढेनौ भने
हामी बोल्न डरायौँ भने
हाम्रा नाम
हाम्रै छाँयाभित्र हराउँदै जानेछ।

त्यसैले उठ
आत्माको झिल्कोलाई
डढेलोमा बद्ल
र भविष्यतिर
नयाँ प्रकाश बोकेर हिँड।

हामी तिमीलाई जगाउन
आएको आवाज मात्र
तिमीभित्रको शक्ति फुत्किन नदिन
याद दिलाउने स्पर्श मात्र।

कर्तव्य छ कठोर, कर्तव्य छ रमाइलो।
- बालकृष्ण सम

कथा

दुख्छ घाउ जताततै

प्रा दिलु दर्जी (ठटाल)
नेपाली विभाग

मैना सुन दोकानको एक कुनामा बसेर दोकानको मालिकको अनुहारलाई एकतमासले हेरिरहेकी थिई। अनुहारमा हतार रहेको जस्तो भाव देखिन्थ्यो। तर कसैसित केही बोलेकी थिइन। दोकानमा अरू ग्राहकहरू सुनको औँठी, चुरा, तिलहरी, कानमा लाउने टप, नाकको फूली आदि आदि देखाउने माग गरिरहेका थिए। एउटाले आग्रह गरिनसक्दा नै अर्कोले अर्कै चिज हेर्ने ढिपी गरिरहेको थियो। दोकानमा अरू ग्राहकहरू पनि आइरहेका थिए। यो दोकानमा अरूकोमा भन्दा केही सस्तो हुन्छ भनेको पनि सुनिँदैछ। कतिले कसरी तोला छ भनेर सोध्दै पनि छ। दोकान मालिक व्यस्त छ ग्राहकसित दाम बताउन, त्यो भन्दा यो लिनुहोस् अलिक ज्यादा छ तर राम्रो छ, हेर्नुहोस् त तपाईंको हातमा कति सुहाएको। मालिकलाई आफ्नो सामान बेच्न हतार छ।

कतिले चुरा किने कतिले नाकको फूली किने अझ कति के के किन्नमा व्यस्त छन्। मैनाले दोकानेलाई इसारा गर्दै छिटो न भन्ने सङ्केत गर्दैछिन्। मालिक भने इसारामा नै एकछिन बस्नु भन्ने सङ्केत गर्दैछन्। मैनाको मनमा भुइँचालो जाँदैछ, 'मेरो सुन बन्दकी राख्दा कतिसम्म दिने हो भनेर। छोरीको स्कुलको पैसा तिर्नु छ। यो कानमा लाउने सुन पनि बाबुले बिहेमा दिनु भएको। छोराको उपचारमा पनि अलिक खर्च लाग्छ' भन्दै थियो भूषणले। सिलगढी लानु भनेको छ डाक्टरले। कुनि के के टेस्ट गर्नुपर्छ हरे त्यसको। मैनाको मनमा यस्तै भावहरूको बाढी आइरहेथ्यो।

दोकानमा केही पात्लियो। मैनाले सानो कागज खोलेर दोकानेको हातमा दियो। दोकानेले ओल्टाइ पल्टाइ हेरेर कति चाहिएको भनेर सोध्यो। "छोरीको स्कुलको फिस तिर्नु छ र छोराको टेस्टहरू पनि गर्नु छ। दस हजार दिनुहोस् ना।" दोकानेले भन्यो "हेर नानी पन्ध्र प्रतिशत सुद दिनुपर्छ। कहिले फर्काउँछौ? नत्र बेच अहिले। त्योभन्दा अलिक बेसी नै पाउँछौ।"

मैनाको आँखा रसिएर आयो।

बाबुको अनुहार आँखा अघि नाच्न थाल्यो।

"बिहेमा दिँदा जस्तै दुःख परे तापनि यो नबेच्नु, तेरी आमाको गहना तोडेर बनाइ दिएको।"

भनेको कानमा दोहोरियो।

“होइन, मालिक बाँच्दैन, चाँडै उकास्छु । अहिले मलाई साह्रो परेर मात्र ।”

भूषणलाई बङ्गलोरतिर काम गर्नु पठाएर भए पनि उकास्छु भन्ने दृढ सङ्कल्प मन मनमा बुनेर दस हजार माग्यो र सुन दोकानेको हातमा छोडेर हिंड्न लाग्यो ।

मैनाले सोँच्यो, हामीलाई मात्र केहीले नपुगेको । हेर्दा माया लाग्दो तर डेढ लाखको सुन किनेर लग्यो। के काम गर्दो हो कुन्नि । अरूले पठाएको हो कि, तर यत्रो पैसा दिएर कसरी पठाउँथ्यो ? सामान पनि उनीहरूले छानेर लग्यो । मेरो भाग्यमा पैसा भन्ने छैन रहेछ। जहिले पनि बन्दकी, सुद, गुहार ऋण मात्र मनमा आइ रहन्छ। गोजीबाट ढ्याप्प पैसा निकालेर कहिले किन्ने हुने । भाग्य कि परिश्रमले यी सब दिन्छन् । गरिबका निम्ति भगवान्ले पनि पक्षपात गर्छन् कि क्या हो । नानीहरू पढाएर ठुला बनाउन सकिएन भने पनि ऋण, बन्दकी र सुदजस्ता शब्दहरूबाट मुक्ति पाउँन सकिंदैन । यसघरि भने भूषणलाई काम खोज्न बाहिर पठाउनै पर्छ । आदि सोच्दै घरमा आइपुगी ।

“आमा आमा हाम्रो कमान मालिकले बन्द गऱ्यो हरे । सबै तल गोदामतिर जाँदैछन् ।”

“गाउँलेहरू कसरी बन्द गर्नसक्छ”, भन्दै जाँदैछन् ।

मैनालाई कमान बन्द भएको भन्दा पनि सुन बन्दकी राखेकोमा ज्यादा दुःख लागेको छ । कमानको कामले नपुगेर सुन बन्दकी राख्न बाध्य बनेको छ । तरै पनि मैनालाई नरमाइलो लाग्यो । जे होस् एक गाँस खान पुग्थ्यो । अब बन्द भएपछि कति गाह्रो हुने हो । युनियनहरू बोल्नु पर्ने, किन बन्द गऱ्यो ? खोजतलास गर्नुपर्ने । यो उनीहरूको काम हो । खोज्छन् होला ।

“बाबा खोइ तनु, कता जानुभयो ? बाबा पनि तलैतिर जानुभयो कि क्या हो ?”

तनुको स्कुलको फी कति हो, सोधेर छुट्टाइ हाल्नुपर्छ । चल्यो भने कहाँबाट ल्याउनु । छोराका निम्ति कति लाग्ने हो ? कोरोना कालदेखि बढेको गाडी भाडा पनि घट्दैन । सबैतिरबाट गरिब नै मर्ने हो । टेस्ट र डाक्टरको फिस पनि कति लाग्ने हो । बिमार पनि गरिबलाई मात्रै हो कि ? तर धनीहरू त बङ्लोर भेल्लोरतिर लागिहाल्छन् । सिलगढीका डाक्टरहरूले पनि गरिबहरूलाई नै लुट्ने हो । कसले बोल्ने । अलिकति बाँच्यो भने भूषणलाई यही पैसाले बेङ्लोरतिर पठाउन पर्ला । मैनाको मनमा काल्पनिक शान्ति छायो ।

“मैना, मैना! हन यो मान्छे पनि कता जान्छ जान्छ ?”

भूषण भोकले छटपटिंदै अझ जोडले बोलाउँछ – “मैना” ।

बाथरुमबाट “हजुर, किन चिचाउनु पऱ्यो ? कतै भागेकै जस्तो ?” भन्दै बाहिर आउँछे।

“भोक लागेर मर्नै आँटे खाना खाउँ होइन ? नानीहरूलाई दियौ ?” भूषणले प्रश्न गर्छ ।

“खायो नानीहरूले ।“ मैनाले जवाब दिन्छे ।

खाना खाँदै दुईजना गफ गर्छन् । “साँच्चै कमान

बन्द गऱ्यो ? हाम्रो काम के हुन्छ ?"

भूषणले भन्छ – "पाँच डेसिमल जमिनको पट्टा नथापेकोले हरे । कमानको कमाई त रामै छ रे।"

"मैले दस हजार ऋण लिएर आँए । बाबुले दिनुभएको एउटै सुन पनि बन्दकी राख्न पर्दा मन अमिलो भयो, तर छोरा छोरीको निम्ति के गर्नु, मर्नु दिनु भएन ।"

आँखा भरि आँसु पारेर भन्यो मैनाले ।

"छोरीको स्कुलको कति दिनुपर्छ ? छोराको लागि कति लाग्छ? हिसाब गरेर छुट्याउनु पर्छ ।"

"भूषण मैले एउटा कुरा सोचेको छु, तपाईँ मान्नु हुन्छ कि हुन्न ?"

"के भनन ।"

"अलिक पैसा बाँचे तपाईँ बेङ्गलोरतिर गएर यसो पैसा कमाउन सक्नु भए नानीहरूको पढाइ र उपचार गर्नु पुग्थ्यो कि ? सुन पनि त उकास्नु पर्छ।"

"हो नि मैना, तर तिमी एकलैले नानीहरू कसरी हेर्छौ ? छोरोको बिमारबारे डाक्टरले के भन्ने हुन् । जाँच गरेर रिपोर्ट ल्याएपछि डाक्टर यहाँ देखाउँछु। त्यसपछि सोचौँला ।"

"भूषण यो सुन उकास्न नसके माइता जान सक्दिन म । बाबुले आमाको गहना तोडेर मलाई आमाको चिह्नस्वरूप दिएका हुन् । जाँदैपछि बाबुले पहिला नै कानमा हेरेपछि मात्र 'आइस छोरी' भने झैँ लाग्छ ।"

"मैना चित्त सानो नगर, मन अमिलो नपार

हामी दुवै मिलेर पसिना बगाए उकास्न गाह्रो नपर्ला । छोराको उपचार राम्रो भए म काम गर्न बाहिरै जानु पर्ला। कमान पनि बन्द गऱ्यो । पाँच डेसिमलको पट्टा दिएर हामीलाई सुकुमबासी बनाउने सरकारको षड्यन्त्रमा हाम्रै नेताहरू लम्पसार भएपछि के गर्नु । मालिकले कमाई राम्रो छैन कमान चलाउन सक्दिन भन्यो भन्छ ।"

"हाम्रो घुऱ्यान, टट्टी, कोठेबारी, तलको खोल्सेबारी सबै सरकारले लाने हरे र ठुल्ठुला उद्योगपतिहरूलाई दिएर यहाँ ठुल्ठुलो कारखानाहरू खोलेर काम दिने हरे । यसरी हामीलाई यहाँबाट उच्छेद गर्ने षड्यन्त्रहरू हुँदैरहेछ। मैना हाम्रो भविष्य दिन दिनै अँध्यारो देख्दैछु । हामीले कस्तो पार्टी जन्मायौँ जसले हामीलाई नै सङ्कटमा पार्दै छ। उनीहरूले धेरै पैसा कमाए, ठाउँ ठाउँमा जग्गा किनेर सन्तान दरसन्तानलाई पुग्ने बनाइहाले । अरूको चिन्ता किन गर्थ्यो र ?"

"जे नै होस् मलाई माइत जान दिने हो भने सुन उकास्ने जुक्ति भने गर्नै पर्छ । नत्र मर्नअघि घिटघिटो यही बन्छ । भोलि गएर छोरीको स्कुलको फी तिरिहाल्नु र छोराको टेस्ट पनि सिलगढी लगेर गराइहाल्नु पर्छ । कमान खोलिहाले काममा पनि जानुपर्छ ।"

भोलिपल्ट भूषण स्कुल गएर छोरीको फी तीन हजार तीन सय रुपियाँ तिरेर आयो। मैनाको आँखामा छोरी स्कुल जान पाउने खुसीले उज्यालो देखियो ।

भूषणलाई पानी दिँदै "हेड मिसले के भन्नु भो ?" सोध्छिन् ।

"तपाईँहरूले यसरी ढिलो गरेर ट्युसन फी दिनु भयो भने टिचरहरूलाई कसरी सेलेरी दिनु ? टिचरहरू भाग्छन्, नानीहरूलाई कसले पढाउने ?" भन्नु हुँदैथ्यो ।

तनुलाई आजैबाट क्लासमा राख्यो । कमान बन्दै भयो भने कसो गर्नु भनेको थिएँ, त्यस्तो भए हेरौँला, चिन्ता नगर्नु भन्नुभयो। हाम्रो अवस्था बुझिदिन्छन् र मात्र । बजारको स्कुलमा भए अस्ति निकाल्ने । उनीहरूलाई पनि साह्रै छ ।

"अँ तँहरूको नाप पहिला । कमजोर लुते बोल्न नसक्नेहरूको नपाएर शक्ति देखाउन खोजेको ? त्यो लेन्ड रिफमको मान्छेहरूलाई गाउँ मिलेर खेद्नु पर्छ । नेताहरूले आफ्नो नपाएर जमिनको कागज-पत्र कस्तो छ- देखाओस् जनतालाई । बिचरा त्यो डुक्पे काकाको जमिन नपाउन मान्छे ल्यायो हरे । धन्न नाप्न पाएन छ । वरिपरिकाहरूले दिएन हरे- भन्दै कमलले मातेर रातभरि कराएर सुत्नै दिएन भनेर सुवासले भन्दै थियो । हिजो आएको थियो रे जमिन नाप्न । हामीलाई साँच्चै खेद्छ कि क्या हौ ? ल्यान्ड रिफर्म्सको मान्छे पनि कमानकै हरे, आफैलाई पनि सुकुमवासी मान्छ कि के हो ? एकापटि बोनस पुरा र समयमा दिँदैनन्, कति बगानको रोज समयमा पाउँदैन, रासन, दबाई पानी र पाउने अरू हकहरू सबै तुरिसक्यो । सुक्खा रोजमा काम गर्नुपर्छ । त्यो पनि कमान बन्द गरेर हामीलाई सताउन पनि कति सताको । कति कमानको बाबुहरूले फाल्टो नामहरू हालेर पैसा कमाउनु थालेका छन् हरे । दुई नम्बरी गर्नेहरूले बगान डुबाएका छन्। त्यसको सिकार हामी हुनु परिरहेछ ।" गनगनिँदै पस्यो चपरासी बढा ।

"बस्नु बढा" भनेर भूषणले चेयर दियो । चेयरमा बस्दै "छोरो बिमार छ भन्थ्यो अहिले कस्तो छ ? डाक्टर देखायौ ?" बढाले प्रश्नै प्रश्न तेर्साए ।

"कमानकै डाक्टरले धेरैवटा टेस्ट गर्नु भनेर स्लिप दिएको छ, पैसाको अभावले ढिलो हुँदैछ । तर भोलितिर लिएर गएर टेस्ट गराउने । त्यसपछि दबै किन्न लाउँछ होला । यहाँको डिस्पेन्सरीका दबैहरू त नेता र बगानको ठुला बढालाई मात्र पुग्छ, हामी त किन्नै पर्छ ।"

"जो होचो उसैको मुखमा घोचो भनेको यही हो नानी । डाक्टर उनीहरूलाई, दबै उनीहरूलाई गाडी उनीहरूलाई कमानको सबै सुविधा उनीहरूलाई मजदुरलाई के पो दिएको छ र ?" चपरासी बढा पनि जङ्गिए ।

"छिटो देखाउ है बिमार पनि हामीलाई नै लाग्छ । बढा कमान पनि बन्द गऱ्यो, ठिका बिगा पनि छैन, सयदिने रोजगार पनि बन्दै छ, पहिलाको नै पसेको छैन । हामीलाई खेद्ने नै हो कि क्या हौ ?"

"हामी नै दोषी हौँ । नेता चुन्छौ त्यस्तै । पहिला नेताहरू राजनीति मात्र गर्थे । अहिले नेता र कन्ट्याक्टर टु इन वान छन् । पैसामा भोट बेच्छौँ। तीन सय चौसट दिन गनगन गर्छौँ तर भोटको दिन पाँचसयको नोट गोजीमा हालिदिए वर्ष दिनको दुःख च्वाट्टै बिर्सन्छौँ । कसलाई दोष दिनु भन त नानी । हाम्रो माग, हाम्रो बेकारीहरू, समस्याहरू, पढ्ने भाइ-बहिनीहरू केही पनि देख्दैनन् जितेपछि । केवल कुन स्किममा पैसा ज्यादा धाँधली गर्न सकिन्छ, नाफा धेर कसरी राख्न सकिन्छ, ककसलाई लुट्न सकिन्छ, काम दिने निँहुमा पैसा कति गुटुमुटु पार्न सकिन्छ भन्ने नेता छान्ने पनि हामी हौँ । अन्त कमान बन्द नगरेर के गर्न सक्छन् । अब अझ हेर्दौ जाउँ जति पनि पहाडका कार्यालयहरू छन् सबै तलकाहरू भर्दैछन्, चिया टिप्न पनि अरू नै ल्याउन बेर छैन । घर घरै नेता भएको फाइदा यति भयो।"

"ल म हिँडे, नानीलाई राम्रो उपचार गराउनु है ।

मैनाले भूषण बेङ्लोर गएर धेरै पैसा कमाएको सपना बुन्दै भाँडा माझ्दै थिई ।

संस्मरणको कुरा

डी बी मगर,
नेपाली विभाग

संस्मरण साहित्य, आत्मकथात्मक लेखनको एक उपशाखा, साहित्यिक अध्ययनमा एक विशिष्ट स्थान राख्छ। यो विधाले व्यक्तिगत कथनलाई सार्वभौमिक विषयवस्तुसँग संयोजन गरी विभिन्न संस्कृति र युगहरूमा प्रतिध्वनित हुने कृतिहरू सिर्जना गर्छ। व्यापक आत्मकथाबाट फरक, संस्मरणले व्यक्तिको जीवनका विशिष्ट क्षणहरू, विषयवस्तुहरू, वा अवधिहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्छ र आत्मचिन्तनलाई कथाकथनसँग मिश्रण गर्छ।

'स्मृ' धातुमा 'सम्' उपसर्ग तथा 'ल्यूट' प्रत्यय (अन्) जोडिएर संस्मरण शब्द बन्दछ। यसको व्युत्पत्तिपरक अर्थ सम्यक् स्मरण हुन्छ। सोझो अर्थमा बुझ्नु हो भने कुनै घटना, दृश्य, वस्तु या व्यक्तिका पूर्णरूपेण आत्मीय स्मरणलाई संस्मरण भनिन्छ। संस्मरण लेखकका व्यक्तिगत अनुभवको भावप्रवृत्तका साथै त्यसरी प्रस्तुत गरिएको हुन्छ जसलाई पाठ गर्दा पाठकको मस्तिष्कमा व्याख्या गरिएको कुराको चित्र उपस्थित हुनपुग्छ। संस्मरणमा आत्मजीवनीजस्तो सत्य मात्र लेख्नु पर्छ भन्ने नभए पनि कल्पनाका साथै सत्यता राम्ररी भिजेर आएको हुन्छ। संस्मरणले गरेका सत्य र त्यसका प्रमाणहरूले त्यसलाई आत्मजीवनी जत्तिकै विश्वसनीय बनाउँछ भन्न सकिन्छ। आत्मजीवनीले लेखकको जीवनी प्रस्तुत गर्छ भने संस्मरणले लेखकले संसर्ग गरेका व्यक्तिविशेषका जीवनीका वा उनका जीवनका कुनै पाटाका महत्त्वपूर्ण पक्षहरूको उद्घाटन गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ। नेपाली साहित्यमा संस्मरण एक सशक्त र समृद्ध गद्य विधा हो। यसलाई निबन्ध विधाको एक उपशाखाका रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ। संस्मरणले लेखकको व्यक्तिगत अनुभव, स्मृति र जीवनका विशिष्ट क्षणहरूलाई आत्मपरकता, संवेदनशीलता र कलात्मक अभिव्यक्तिको संयोजन गरी साहित्यिक ढङ्गले प्रस्तुत गर्छ। यस विधाले नेपाली साहित्यमा लेखकको आत्मिक आवाजलाई पाठकसम्म पुर्‍याउने सेतुको काम गर्छ साथै सामाजिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक सन्दर्भहरूलाई पनि प्रकाशमा ल्याउँछ।

संस्मरण साहित्यको परिभाषा

संस्मरण भनेको लेखकका सम्पूर्ण जीवनकथाको सट्टा विशिष्ट घटनाहरू, सम्बन्धहरू, वा विषयवस्तुहरूलाई केन्द्रमा राखेर व्यक्तिगत अनुभवहरूबाट उत्पन्न कथन हो । थोमस लार्सनअनुसार संस्मरण "रचनात्मक गैर-कल्पनाको एक रूप हो जहाँ प्रायः तथ्यात्मक शुद्धताभन्दा भावनात्मक सत्यतामा जोड दिँदै लेखकले आफ्नो जीवनका अनुभवहरू वर्णन गर्छ," (लार्सन, १५)। आत्मकथाबाट फरक, कालक्रमिक र विस्तृत विवरणको उद्देश्य यसले राखेको हुन्छ। संस्मरणले आत्मनिष्ठ चिन्तनलाई प्राथमिकता दिन्छ र प्रायः पहिचान, आघात वा सांस्कृतिक विस्थापन जस्ता विशिष्ट विषयवस्तुहरूलाई कथात्मक दृष्टिकोणबाट अन्वेषण गर्छ। यो भिन्नताले

संस्मरणहरूलाई व्यक्तिगत साक्ष्य र साहित्यिक कलाको रूपमा कार्य गर्न सक्षम बनाउँछ र यसले यसैको बलमा पाठकहरूलाई तिनको घनिष्ठता र सार्वभौमिकतासँग जोड्छ।

हिन्दी साहित्यका विद्वान् हरिमोहनअनुसार “संस्मरण गद्यको त्यो जीवनपरक कथाइतर विधा हो। संस्मरणमा कुनै लेखकले कुनै विशिष्ट व्यक्तिको जीवनसँग जोडिएका मार्मिक, आत्मीय स्मृतिहरूलाई रोचक तथा तथ्यपरक ढङ्गले वर्णन गर्दछन्। यो वर्णनमा लेखकको अन्तरङ्गताको झलक पनि देखिन्छ। आत्मसंस्मरण आफ्नो जीवनका स्मृतिहरूसँग जोडिएका चित्रहरू हुन्।”

डा. शङ्करदेव अवतरेअनुसार “संस्मरणका आत्म-संस्मरण र पर-संस्मरण दुवै रूप हुन्छन्, जुन क्रमशः आत्मकथा र जीवनीका उही प्रकारका संक्षिप्त रूप हुन्; जसरी उपन्यासको कथा, नाटकको एकाङ्की र महाकाव्यको खण्डकाव्य हुन्छ।”

शान्ति स्वरूप गुप्तअनुसार “भावुक कलाकारले जब अतीतका अनन्त स्मृतिहरूमा केही स्मरणीय अनुभूतिहरूलाई आफ्नो कोमल कल्पनाले अनुरञ्जित गरी व्यञ्जनामूलक सङ्केत शैलीमा व्यक्त गर्दछ, तब त्यसलाई संस्मरण भनिन्छ।”

विकिपिडियाले संस्मरणलाई यसरी परिभाषित गरेको छ, “संस्मरण लेखकका व्यक्तिगत स्मृतिहरूमा आधारित कुनै पनि गैरकल्पनात्मक कथात्मक लेखन हो। यस कृतिमा गरिएका दाबीहरू तथ्यात्मक मानिन्छन्।”

सञ्जय भट्टराईका अनुसार संस्मरणले निबन्धको स्वच्छन्दतालाई आत्मसात गर्छ, तर यसको केन्द्रविन्दु लेखकको व्यक्तिगत स्मृतिमा हुन्छ। संस्मरण निबन्धको एक विशिष्ट रूप हो, जसले लेखकको आत्मपरक अनुभवलाई साहित्यिक र कलात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्छ (भट्टराई, १५६)।

संस्मरणको परिभाषा गर्दै अभि सुभेदी लेख्छन्, “संस्मरण लेखकको स्मृतिमा आधारित एक साहित्यिक रचना हो, जसमा व्यक्तिगत अनुभव, भावना र विचारको सजीव चित्रण हुन्छ” (सुवेदी, ४८)। यी परिभाषाहरूले संस्मरणको आत्मपरकता, साहित्यिकता र संवेदनशीलतालाई देखाउने काम गर्छ। नेपाली साहित्यमा संस्मरणले लेखकको व्यक्तिगत स्मृतिलाई मात्र नभई सामाजिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक सन्दर्भलाई पनि समेट्ने भएकाले यो विधा पाठक र समालोचकहरूका लागि समान रूपमा आकर्षक छ।

संस्मरणहरू जीवनी वा पत्रकारिता जस्ता अन्य गैर-कल्पनात्मक विधाहरूबाट लेखकको आन्तरिक यात्रामा जोड दिएर अलग हुन्छन्। प्याट्रिसिया ह्याम्पलले भनेकी रहेछन्, “संस्मरण जीवनका तथ्यहरूको बारेमा होइन, बरु अनुभवको आकारको बारेमा हो” (ह्याम्पल, २७)। भावनात्मक प्रतिध्वनिमा यो केन्द्रितताले संस्मरणहरूलाई साधारण अभिलेखीकरणभन्दा माथि उठाउँछ र पाठकहरूलाई मानवीय अवस्थाको गहिरो अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्छ। यसलाई कथाकथनको लोकतान्त्रिक माध्यम बनाउँदै विधाको लचकताले सीमान्तकृत समुदायहरूदेखि प्रख्यात व्यक्तित्वहरूसम्मका विविध आवाजहरूलाई समेट्छ।

संस्मरण साहित्यका तत्त्वहरू

संस्मरण साहित्यलाई अन्य साहित्यिक रूपहरूबाट छुट्याउँन विशिष्ट तत्त्वहरू समावेश छन्।

वैयक्तिकता : संस्मरणहरू प्रथम-व्यक्तिको कथन वा वैयक्तिकतामा आधारित हुन्छन्, जुन लेखकको प्रत्यक्ष अनुभवमा जरा गाडिएको हुन्छ। यो दृष्टिकोणले पाठकहरूलाई लेखकको मन र भावनाहरूसँग नजिक ल्याउँछ। तारा वेस्टओभरको ‘एजुकेटेड’मा, कथनको स्वरले

उनको कठोर परवरिशको बिचमा आत्मखोजको सङ्घर्षलाई अभिव्यक्त गर्छ (वेस्टओभर, ३४)। संस्मरणमा लेखकले आफ्नो जीवनको महत्त्वपूर्ण प्रसङ्गहरूलाई, अविस्मरणीय घटनाहरूलाई समेटेको हुन्छ। समयको धुलो थाक परेर गए पनि भित्र कतै ताजै स्मरण बनेर ती कुराहरू रहेका हुन्छन्। अतएव यसका पहिलो महत्त्वपूर्ण उपकरण वैयक्तिकता मानिन्छ।

जीवनका खण्ड विशेषको चित्र : संस्मरणहरूले एक विशिष्ट विषयवस्तु वा अवधिमा केन्द्रित हुन्छन्। मान्छेले जे पनि लेख्छ त्यो उसको जीवनकै अनुभूतिहरू लेख्छ। संस्मरणमा लेखकले पनि जीवनकै स्मरणीय पाटो वा ती पाटाहरूसँग सम्बद्ध वा जीवनमा प्राप्त व्यक्तिहरूका संसर्ग, आत्मीयताका पक्षलाई झाँकी बनाएर प्रस्तुत गरेको हुन्छ। जोन डिडियनको 'द इयर अफ म्याजिकल थिङ्किङ'ले उनका पतिको अचानक मृत्युपछि शोकको अन्वेषण गर्छ, उनको सम्पूर्ण जीवनको सट्टा एक वर्षमा सीमित रहन्छ (डिडियन, ४५)। लेखक काफ्लेले आफ्नो स्कुले जीवनका कुरादेखि कलेजियन हुँदाका र त्यतिबेला छात्र परिषद्मा रहेर जातीय आकाङ्क्षाका निम्ति गरिएका कुरा, पत्रकारितादेखि शिक्षक, प्रकाशक भएर काम गरेका जीवनीका खण्ड 'मनस्वी'मा प्रस्तुत गरेका छन्।

स्मृतिको जटिलता प्रतिबिम्बिन: विश्व प्रसिद्ध संस्मरणहरू हेर्दा त्यहाँ संस्मरणहरूले स्मृतिको जटिलतालाई प्रतिबिम्बित गर्न असङ्गत समयरेखा, फ्ल्यासब्याक, वा खण्डित कथन जस्ता साहित्यिक प्रविधिहरू प्रयोग गर्छन्। जिनेट वाल्सको 'द ग्लास क्यासल'मा, उनले आफ्नो बाल्यकालको गरिबी र वयस्क जीवनको सफलतालाई तुलना गर्न असङ्गत संरचनाको उपयोग गर्छिन्। यसले विषयवस्तुगत गहिराइलाई बढाउँउने उनको मत छ (वाल्स, १९)।

कथात्मकता: संस्मरणमा अनुस्यूत कथा काल्पनिक नभएर सत्य कथा हुन्छ। परिणामतः यो सहज अनि विश्वसनीय हुने गर्छ। कुनै शङ्का अथवा अविश्वासका निम्ति त्यहाँ कुनै ठाउँ हुँदैन। यद्यपि यस साहित्य रूपका तानाबाना वैयक्तिक जीवनको घटनाहरूसँग बुनिएको हुन्छ। जसो भए पनि यस्ता रचनाले पाठकसँग सहज ढङ्गमा तादात्म्य राख्न सकेको पाइन्छ।

प्रामाणिकता : तथ्यात्मक शुद्धता महत्त्वपूर्ण भए पनि, संस्मरणहरूले भावनात्मक प्रामाणिकतालाई प्राथमिकता दिन्छन्। भिभियन गोर्निक तर्क गर्छिन्, "संस्मरण लेखकको कर्तव्य घटनाको सत्यता पत्ता लगाउनु होइन, अनुभवको सत्यता प्रकाश पार्नु हो" (गोर्निक, ९१)। यसले लेखकहरूलाई स्मृतिहरूलाई गहिरो अर्थ अभिव्यक्त गर्न आकार दिन स्वतन्त्रता दिन्छ। संस्मरणमा प्रामाणिकताको आवश्यकता रहेको हुन्छ। यसो भनौँ प्रामाणिकता संस्मरणको एउटा तत्त्व हो। संस्मरणमा लेखकले वर्णन विवरण दिँदै गएको कुनै पनि ठाउँ, घटना वा व्यक्तिका कुराले त्यतिबेला मात्र पाठकसँग तादात्म्य राख्न सम्भव हुन्छ जतिबेला विश्वास योग्य प्रमाणहरू प्रस्तुत गरिएको हुन्छ।

चिन्तन: संस्मरणहरूले घटनाहरूको वर्णनभन्दा माथि उठेर तिनको महत्त्वमा चिन्तन प्रदान गर्छन्। माया एन्जेलोको 'आई नो व्हाइ द केज्ड बर्ड सिङ्स'मा, उनले जातिवाद र व्यक्तिगत वृद्धिमा चिन्तन गर्छिन्, व्यक्तिगत कथाहरूलाई सार्वभौमिक टिप्पणीमा रूपान्तरण गर्छिन् (एन्जेलो, ११२)।

यी तत्त्वहरूले पाठकलाई लेखकको संसारसँग जोड्न र आफ्नै अनुभवहरूमा विचार गर्न प्रेरित गर्छ।

संस्मरण साहित्यको प्रारम्भ र विकास

संस्मरण विधाको उत्पत्ति व्यक्तिगत लेखनका प्रारम्भिक रूपहरू जस्तै स्वीकारोक्ति, डायरी, र पत्रहरूमा पाइन्छन्। सबैभन्दा पुरानो उदाहरणमध्ये एक सेन्ट अगस्टिनको 'कन्फेसन्स' हो, जुन चौथो शताब्दी इस्वीमा लेखिएको थियो। यो कृतिले आध्यात्मिक चिन्तनलाई व्यक्तिगत कथनसँग मिश्रण गर्छ (अगस्टिन, २३)। यसले आत्म-परीक्षण र नैतिक अन्वेषणमा जोड दिँदै आत्मनिरीक्षणात्मक लेखनको आधार स्थापित गर्‍यो। मध्ययुग र पुनर्जागरण कालमा पनि धार्मिक वा राजनीतिक व्यक्तित्वहरूले यस्तै व्यक्तिगत विवरणहरू लेखे, यद्यपि ती औपचारिक रूपमा संस्मरणको रूपमा परिभाषित थिएनन्।

आधुनिक संस्मरण १८औँ शताब्दीमा व्यक्तिवाद र प्रबोधनका विचारहरूको उदयसँगै प्रकट भयो। जँ-जाक रुसोको 'कन्फेसन्स' (१७८२) लाई एक आधारभूत पाठ मानिन्छ। यसले स्पष्ट आत्म-प्रकटीकरणलाई दार्शनिक चिन्तनसँग जोड्छ (रुसो, ५६)। रुसोको यस कार्यले धर्मनिरपेक्ष र आत्मचिन्तनशील कथनतर्फको परिवर्तनलाई सङ्केत गरेको छ। यसले संस्मरणलाई एक अलग विधाको रूपमा स्थापित गर्न सहयोग गर्‍यो। १९औँ शताब्दीमा जेम्स बोसवेलको 'द लाइफ अफ स्यामुएल जोन्सन'जस्ता कृतिहरूले थप विकासको बाटो खोल्यो। यद्यपि यो जीवनी थियो तर यसले व्यक्तिगत अवलोकनको शक्तिलाई प्रदर्शन गरेर संस्मरण लेखकहरूलाई प्रभावित गर्‍यो (बोसवेल, ७८)।

संस्मरण विधा २० औँ र २१ औँ शताब्दीमा सांस्कृतिक परिवर्तन र साहित्यिक नवप्रवर्तनद्वारा सञ्चालित भएर उल्लेखनीय रूपमा विकसित भयो। २० औँ शताब्दीको प्रारम्भमा संस्मरणहरूले सीमान्तकृत आवाजहरूको अभिव्यक्तिको मञ्चको रूपमा महत्त्व प्राप्त गरे। जेम्स वेल्डन जोन्सनको 'द अटोबायोग्राफी अफ एन एक्स-कलर्ड म्यान' (१९१२) ले अमेरिकामा जातीय पहिचानको अन्वेषण गर्‍यो, संस्मरणजस्ता तत्त्वहरूलाई काल्पनिक कथनसँग संयोजन गर्‍यो (जोन्सन, ४५)। यो अवधिमा युद्ध संस्मरणहरू पनि उदाए। प्रथम विश्वयुद्धको भयावहतालाई चित्रण गर्दै सिगफ्रिड सासुनको 'मेमोइर्स अफ एन इन्फन्ट्री अफिसर' (१९३०) प्रकाशमा आयो (सासुन, ६७)।

२० औँ शताब्दीको उत्तरार्द्धमा व्यक्तिगत कथाहरूप्रति बढ्दो रुचि र रचनात्मक गैर-कल्पनाको उदयले संस्मरणको लोकप्रियता बढाएको बुझिन्छ। कठिन बाल्यकालका कठोर र इमानदार विवरणहरूलाई प्रस्तुत गर्दै फ्रान्क म्याककोर्टको 'एन्जेलाज् एसेज' (१९९६) र मेरी कारको 'द लायर्स क्लब' (१९९५) जस्ता कृतिहरूले यस विधालाई व्यापक बनायो (म्याककोर्ट ८९; कार ३४)। २१औँ शताब्दीमा संस्मरणहरू थप विविध बनेका छन्। चेरिल स्ट्रेडको 'वाइल्ड' (२०१२) र ता-नेहिसी कोट्सको 'बिटविन द वर्ल्ड एन्ड मी' (२०१५) जस्ता लेखकहरूले व्यक्तिगत रूपान्तरण र प्रणालीगत अन्यायका विषयवस्तुहरूलाई सम्बोधन गरेका छन् (स्ट्रेड १०१; कोट्स ५६)।

विश्वव्यापीकरण र डिजिटल मञ्चहरूले पनि विधाको विकासमा योगदान गरेका छन्। ब्लग र सामाजिक सञ्जालजस्ता अनलाइन माध्यमहरूले संस्मरण लेखनलाई लोकतान्त्रिक बनाएका छन्। सर्वसाधारण व्यक्तिहरूलाई आफ्ना कथाहरू साझा गर्न यी अनलाइन माध्यमहरूले प्रेरित गरेको छ भन्न मिल्छ। यद्यपि, यसले प्रामाणिकता र अति-प्रकाशनको बारेमा बहस पनि उत्पन्न गरेको छ। आलोचक निल जेन्जिलङ्गरले संस्मरणको बढ्दो लोकप्रियताले विधाको साहित्यिक मूल्यलाई कमजोर बनाउने जोखिम रहेको तर्क समेत प्रस्तुत गरेका छन् (जेन्जिलङ्गर)।

विश्वका उल्लेखनीय संस्मरणहरू

विधाको विश्वव्यापी आकर्षणलाई प्रदर्शन गर्दै विश्वभरका संस्मरणहरूले विविध सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, र व्यक्तिगत सन्दर्भहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्छन्। दक्षिण अमेरिकामा जातिवाद, आघात र लचिलोपनको अन्वेषण गर्ने माया एन्जेलोको 'आई नो व्हाइ द केज्ड बर्ड सिङ्स' (१९६९) एक प्रभावशाली कृति हो। यसको काव्यात्मक गद्य र निर्भीक इमानदारीले यसलाई कालजयी बनाएको छ। त्यसैगरी, तारा वेस्टओभरको 'एजुकेटेड' (२०१८) ले उनको अस्तित्ववादी परिवारबाट शैक्षिक सफलतासम्मको यात्रालाई वर्णन गर्छ, शिक्षाको परिवर्तनकारी शक्तिलाई प्रस्तुत गर्छ । युरोपमा, प्रिमो लेभीको 'इफ दिस इज अ म्यान' (१९४७) आउसविट्जमा बाँच्नका लागि गरिएको सङ्घर्षको एक मार्मिक संस्मरण हो। यसले कठोर यथार्थवादलाई मानवताको दार्शनिक चिन्तनसँग मिश्रण गर्छ भन्ने विचार लेभीको छ (लेभी, २३)। फ्रान्समा, एनी एर्नोको 'द इयर्स' (२००८) ले व्यक्तिगत र सामूहिक स्मृतिलाई संयोजन गर्छ, युद्धपछिको फ्रान्सेली समाजलाई चित्रण गर्छ र यसको नवीन संरचनाको लागि प्रशंसा कमाउँछ (एर्नो ४५)। एसियामा, जङ चाङको 'वाइल्ड स्वान्स' (१९९१) ले चीनमा तिन पुस्ताका महिलाहरूको कथा प्रस्तुत गर्छ। अझ सांस्कृतिक क्रान्तिदेखि आधुनिकीकरणसम्मको देशको उथलपुथलपूर्ण इतिहासमा व्यक्तिगत दृष्टिकोणबाट प्रदान गर्छ (चाङ ६७)। भारतमा, कमला दासको 'माइ स्टोरी' (१९७६) ले सामाजिक मान्यताहरूलाई चुनौती दिँदै महिला यौनिकता र पहिचानको साहसिक अन्वेषण गर्छ (दास ८९)।

अफ्रिकामा, नेल्सन मन्डेलाको 'लङ वाक टु फ्रिडम' (१९९४) ले दक्षिण अफ्रिकामा रङ्गभेदविरुद्ध उनको सङ्घर्षको वर्णन गर्छ, व्यक्तिगत कथनलाई राजनीतिक इतिहाससँग जोड्छ (मन्डेला, १२३)। चिमामान्डा ङ्गोजी अडिचीको 'नोट्स अन ग्रिफ' (२०२१) ले उनको नाइजेरियाली पृष्ठभूमिमा आधारित हानिको एक मार्मिक चिन्तन प्रस्तुत गर्छ (अडिची, १५)। ल्याटिन अमेरिकामा, गेब्रियल गार्सिया मार्क्वेजको 'लिभिङ टु टेल द टेल' (२००२) ले संस्मरणलाई जादुई यथार्थवादसँग संयोजन गर्छ। यसले कोलम्बियामा उनको प्रारम्भिक जीवन र साहित्यिक प्रभावहरूको वर्णन गर्छ (मार्क्वेज ५६)। विश्व साहित्यमा यी कृतिहरू लगायत धेरै यस्ता रचनाहरू छन् जसले संस्मरणको सांस्कृतिक सीमाहरू पार गर्ने क्षमता देखाउँछन्, विशिष्ट सन्दर्भहरूमा जरा गाड्दै सार्वभौमिक मानवीय अनुभवहरूमा अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्छ। यस्त कृतिहरू हेर्दै गए विश्व साहित्यमा प्रशस्त भेटिन्छन्।

नेपाली संस्मरणको छोटो कैरण

नेपाली साहित्यमा संस्मरणको झलक मोतीराम भट्टको समयबाटै देखा पर्छ। मोतीरामले कविता र गजलमा जोड दिए पनि उनको गद्य लेखनमा व्यक्तिगत अनुभव र समकालीन समाजको चित्रण पाइन्छ, जुन संस्मरणको प्रारम्भिक रूप मान्न सकिन्छ। यही समयमा नेपाली साहित्यमा पत्रकारिता र यात्रावृत्तान्तको विकास भयो जसले संस्मरण लेखनलाई प्रेरित गर्‍यो। गद्यमा लेखिएका यात्रा विवरणहरूमा लेखकका व्यक्तिगत अनुभव र स्मृतिहरू समावेश हुन्थे जो संस्मरणसँग टाँसिएर आयो (पौड्याल, ८९)।

देवकोटा समका आगमनले नेपाली साहित्यमा निबन्ध लेखनले गति लियो र संस्मरण यसको एक अभिन्न अङ्ग बन्यो। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नो संस्मरणीय रचनाहरू, जस्तै "मेरो सानो

संसार," मार्फत व्यक्तिगत अनुभवलाई साहित्यिक शैलीमा प्रस्तुत गरे। देवकोटाको संस्मरणमा कवितात्मकता र दार्शनिक चिन्तनको मिश्रण पाइन्छ जसले संस्मरणलाई कवितासँग जोड्यो। यस्तै, बालकृष्ण समका संस्मरणहरूमा नाटकीयता र मनोवैज्ञानिक गहिराइ छ, जसले संस्मरणलाई नाटक र मनोविश्लेषणसँग सम्बन्धित बनायो। यसक्रममा शङ्कर लामिछानेले संस्मरणलाई नयाँ उचाइ दिए। उनको "सङ्केत" जस्ता संस्मरणमा व्यक्तिगत अनुभव, दार्शिनकता र सामाजिक टिप्पणीको संयोजन पाइन्छ। यही समयमा पारिजात र लैनसिंह बाङ्देलजस्ता लेखकहरूले संस्मरणलाई सामाजिक यथार्थवाद र यात्रावृत्तान्तसँग जोडेर लेखे। विश्वयप्रसाद कोराला, पारिजात, इन्द्रबहादुर राई, शङ्कर लामिछाने जस्ता साहित्यकारले संस्मरणलाई प्रयोगात्मक र वैचारिक बनाए। कोइरालाको 'आत्मवृत्तान्त' (विसं २०५५) मा राजनीतिक सङ्घर्ष र व्यक्तिगत अनुभवको गहिरो चित्रण पाइन्छ, जुन नेपाली संस्मरणको एक उत्कृष्ट उदाहरण मान्न सकिन्छ।

यस कालमा संस्मरण लेखनमा नारी लेखनको पनि उल्लेखनीय उपस्थिति देखियो। पारिजातको 'धूपी, सल्ला र लाली गुराँसको फेदमा', 'एउटा चित्रमय सुरुवात', 'अध्ययन र सङ्घर्ष', र बानीरा गिरीको 'मेरो कथा' जस्ता रचनाहरूले नारी सङ्घर्ष र आत्मचेतनालाई संस्मरणको विषय बनाए। ताना शर्माले घुमी घुमी 'बेलायततिर बरालिँदा'(विसं २०२६) यात्रा साहित्य लेखे जसमा घुमेको अनुभव र संस्मरणहरूलाई अभिव्यक्ति दिएका छन्। भारतबाट सलोन कार्थकले नियात्रा साहित्यका कृतिहरू 'विदेशतिर रिङ्दै जाँदा' (सन् १९९१, नियात्रा), 'हस्तान्तरण' (कथासङ्ग्रह), 'पदयात्रा गाउँको फन्को विदेशको'(नियात्रा), 'विश्व एउटा पल्ले गाउँ' नाम गरी लेखेका छन् जसमा संस्मरणका सुन्दर नमुनाहरू प्रस्तुत छन्। वरिष्ठ निबन्धकार रामलाल अधिकारीको 'निसंस्मरण'(२०००), सानुभाइ शर्माका 'यात्रा संस्मरण' (१९९४), पारसमणि प्रधान, जगत् छेत्री, बद्रीनारायण प्रधान, राजनारायण प्रधान, महानन्द पौड्याल, माटिल्डा राई, शान्ति छेत्री, सानु लामा, मोहन ठकुरी, हीरा छेत्री, अझ लहर लामो छ, आदिले नेपाली संस्मरणलाई व्यापकता दिने काम गरेका छन्।

१९९० को दशकमा अमेरिकामा ह्वात्तै संस्मरण लेखन बढेको विषय लिएर गिलमोर लई (Gilmore Leigh) यी चार कारक तत्त्वहरूको कारण संस्मरणको प्रगति भएको बताउँदै त्यसको यसरी विश्लेषण गरेका रहेछन्;

१. गत तीस वर्षका सामाजिक र राजनीतिक आन्दोलनहरू जसले विभिन्न व्यक्तिहरूलाई आफ्नो जीवनका अनुभवका कथाहरू प्रकाशित गर्न सक्षम बनाएको छ।

२. प्राकृतिक वक्ताका रूपमा आजको संस्कृतिमा, मानिसहरूले मिडियामा उनीहरूको आफ्नै "वास्तविक जीवन"का आवाज र अनुभवहरू प्रयोग गर्दैछन्। यसको अर्थ व्यक्तिगत परिप्रेक्ष्य र प्रामाणिक आत्म-अभिव्यक्ति मिडियाका विभिन्न रूपहरूमा सामान्य भएको छ।

३. लेखनमा व्यक्तिगत "म" को प्रयोगमा वृद्धि भएको छ, विशेष गरी "व्यक्तिगत आलोचना" (जहाँ लेखकहरूले आफ्नै अनुभव र विचारहरू अन्वेषण गर्छन्) र "सृजनात्मक गैरआख्यान" (जसले तथ्यपरक लेखनलाई मिसाउँछ) कथा सुनाउने प्रविधिहरूसहितका विधाहरूको वृद्धि भएको छ। यसको अर्थ लेखकहरूले प्रायः आफ्नो जीवन र दृष्टिकोणबाट सिधै बोलिरहेका हुन्छन्।

४. साहित्य बजार जसमा प्रकाशक, पुस्तक विक्रेता आदि पर्छन्। उनीहरूले संस्मरणको प्रकाशनमा वृद्धि गरेका छन्। अर्थात् लेखकहरूको

व्यक्तिगत जीवनका कथाहरूमा आधारित पुस्तकहरूको प्रकाशन अनि बिक्रीमा वृद्धि भएको छ। यसो हुनुकोपछि यस प्रकारका पुस्तकहरूको बढ्दो लोकप्रियता रहेको बुझिन्छ।

नेपाली भाषामा पनि संस्मरण लेखिँदैछन्। यसरी लेख्न लाउने कारक तत्त्वहरू गिलमोर लईले भने झैँ रहेको हुन सक्ने कुरा यहाँ मान्न सकिन्छ। टिस्टादेखि सुनकोशसम्म छरिएर बसेका नेपालीहरूले गोर्खाको अस्तित्वको सङ्घर्ष सय वर्ष लामो भोगिसकेकोले गर्दा यस विषयले 'मनस्वी'जस्तो संस्मरणको किताब जन्माउनु सकेको बुझिन्छ। हो यसभित्र विभिन्न विषय र शीर्षकहरू रहेका छन्। तर गोरख रक्षाको आकाङ्क्षा र त्यस्तका निम्ति गरिएका सङ्घर्षको धागोले सबै रचनाहरूलाई उनेर राखेको बुझिन्छ 'मनस्वी' अध्ययन गर्दा। गिलमोरको माथिको भनाइ अङ्क ३ लाई 'मनस्वी'का रचनाहरूले पूर्ण रूपमा बोकेको छ भन्न सकिन्छ।

मार्लेन कादरका अनुसार, जीवन लेखन (जस्तै संस्मरण र आत्मकथाहरू) अध्ययन गर्नु भनेको सत्यको एकल, कठोर विचार थोप्नु वा त्यसको बाध्यतादेखि अलग राखी विभिन्न पाठहरू बुझ्ने तरिका प्रदान गर्नु हो। उनी विश्वास गर्छिन्, जीवन लेखन एक निश्चित अवधारणा होइन; यो सधैँ परिवर्तनशील र विकासशील हुन्छ। जीवन लेखन अथवा संस्मरणमार्फत अन्वेषण गरेर, हामी यसलाई कथा कथनको एक प्रकार (विधा) अनि हामीले कथाहरू कसरी सुनाउँछौँ भन्नेबारे आलोचनात्मक रूपमा सोच्ने पद्धतिको रूपमा हेर्न सक्छौँ।(१-३

राजनीतिक र साहित्यिक आन्दोलनको विकाससँगै जीवन लेखनप्रतिको हाम्रो बुझाइ पनि परिवर्तन हुन्छ भनी कादर बताउँछिन्। संस्मरण र यसका समान लेखहरूमा पाइने "सांस्कृतिक सत्य" कठोर, वस्तुनिष्ठ सत्यजस्तो होइन। यसको सट्टा, यसले लेखकको वास्तविकताको आफ्नै धारणालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। लेखकले संसारलाई कसरी हेर्छ र अनुभव गर्छ, जुन निरपेक्ष वा विश्वव्यापी सत्यबाट फरक हुन सक्छ भन्ने कुरा संस्मरणबाट थाहा पाउन सकिन्छ। (कादर , १-३) लेखक काफ्लेका बुझाइहरू र ती बुझाइहरूले जन्माएका धारणाको प्रतिबिम्बनमा रचनाहरू जन्मिएका छन्।

संस्मरण लेखन जीवन भोगाइकै पाटोको अभिव्यञ्जित प्रस्तुति हो। मान्छेले आफ्नो जीवनमा बिताएका कालखण्ड इतिहासको कालखण्ड पनि हो। त्यही कालखण्ड विशेष घटना र क्रान्ति वा परिवर्तनका कुराहरू भएर अघि बढेको छ भने इतिहासको रूपमा सम्झना राखिन्छ। तर त्यस्ता घटनाहरू समूहले भोग्दा आफू पनि त्यही समूहमा परेको र आफ्नो मात्र भोगाइ प्रकाशमा ल्याउँदा इतिहासको रेकर्ड बनेर होइन इतिहासको जानकारी दिँदै प्रस्तुत गरिए आत्मजीवनी वा संस्मरण बनिन पुग्छ। डा कुमार प्रधानले लेखेका छन्, "'इतिहास केवल घटनाहरूको इतिहास होइन, घटनाको व्याख्या इतिहासको धर्म हो (प्रधान, पृ. १)।' … समय काल परिवर्तन, समयसँगै हिँड्न मान्छेले गर्ने अनेक सङ्घर्ष, आकाङ्क्षाको प्राप्ति र अप्राप्तिको लेखाजोखा, घटनाको विवरण होइन व्याख्या हो। त्यो समयको यात्रा गर्ने यात्री चाहिँ मान्छे हौँ। इतिहासजस्तो कालक्रमिक रूपमा काफ्लेका रचनाहरूमा ऐतिहासिक कुराहरू सलल बगेका छैनन्। तर इतिहास होइन संस्मरणको ढाँचाभित्र रहेर "समय काल परिवर्तन, समयसँगै हिँड्न मान्छेले गर्ने अनेक सङ्घर्ष, आकाङ्क्षाको प्राप्ति र अप्राप्तिको लेखाजोखा, घटनाको विवरण होइन व्याख्या" भने लेखहरूमा पाइन्छन्। अनि हेलेन एम बसले बताएका रहेछन्, "संस्मरण लेख्नु एक जटिल प्रक्रिया हो किनभने यसले आधिकारिक इतिहासका तथ्यहरूमाथि मात्र भर पर्नु भन्दैन।

तर पनि यो यस्तो साहित्यिक विधाको रूप हो जसमा कथा, घटना भन्ने कुनै पनि स्रोतको समावेश र सम्मान गरिएको हुनुपर्छ। यहाँ बुँदाहरू राखिएको छ: आधिकारिक तथ्यहरूभन्दा बाहिर अथवा संस्मरणहरू ऐतिहासिक तथ्यहरू रेकर्ड गर्ने मात्र होइनन्; तिनीहरूले व्यक्तिगत दृष्टिकोण र अनुभवहरू समावेश गर्दछ जुन आधिकारिक रूपमा दस्तावेज बनाइएको भन्दा बाहिरको हुन जान्छ। संस्मरण लेख्दा, कथा, घटना प्राप्त गराउनमा योगदान दिने स्रोतहरू जस्तै सम्झनाहरू, अन्य व्यक्तिहरूका खाता-किताब वा पत्रहरूहरू, र ऐतिहासिक सन्दर्भ लाई सम्मान गरी समावेश गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यद्यपि, ती स्रोतहरूलाई प्रश्नको घेरामा राख्नु पनि आवश्यक छ। यसको अर्थ एक संस्मरण लेखकले सबै स्रोतहरू स्वीकार गर्नुपर्छ तर स्रोतहरू जस्तै सम्झनाहरू र दृष्टिकोणहरू त्रुटिपूर्ण वा पक्षपाती छ छैन भन्ने संज्ञान पनि राखेको हुनुपर्छ। बस यसो पनि भन्छन्, संस्मरण लेख्दा, लेखकले आफ्नो पहिचान कसरी बनाउँछ वा कथा कसरी निर्माण गर्छ भन्ने कुरामा पूर्णतया नियन्त्रण लेखकसँग हुँदैन। यसको साटो संस्मरण लेख्नु भनेको "आफैलाई प्रदर्शन गर्नु" जस्तो हो। यो एक प्रक्रिया हो जहाँ लेखकले कथा कथनको कार्य मार्फत आफ्नो पहिचानलाई निरन्तर अनि पुन: आकार दिन्छ।

बसले भनेजस्तो लेखक काफ्लेले इतिहासका तथ्यहरू आफ्नो पाराले साहित्यको रूप दिएर प्रस्तुत गरेका छन्। त्यसका स्रोतहरू जस्तै पुस्ताकादिबाट प्राप्त जानकारीका कुराहरू समावेश गरेकै छन् भने विभिन्न समयमा विभिन्न कार्यका निम्ति विभिन्न व्यक्तिहरूबाट प्राप्त निजी पत्रहरू पनि रचनाहरूमा समावेश गरेका छन्।

समग्रमा, बसले संस्मरण लेखनका चुनौतीहरू र जटिलताहरूलाई प्रकाश पार्दै जहाँ सत्य तथ्यहरू मात्र होइन, तर व्यक्तिगत व्याख्या र आत्म-प्रतिबिम्ब पनि समावेश गरेको हुनुपर्छ भनेका छन्।

संस्मरण साहित्य एक गतिशील र विकसित विधा हो। यसले व्यक्तिगत कथनलाई साहित्यिक कलासँग मिश्रण गर्छ। प्रारम्भिक स्वीकारोक्ति लेखनबाट उत्पन्न भएर यो आधुनिक विधामा परिणत भएको छ। यसले माया एन्जेलोको जातीय पहिचानको अन्वेषणदेखि प्रिमो लेभीको बाँच्नका निन्ति गरिएका चिन्तन जस्ता विविध आवाजहरूलाई समेटेन पुगेको छ। विश्वभरका उल्लेखनीय संस्मरणहरूले व्यक्तिगत र सार्वभौमिक अनुभवहरूबिचको सेतु बनाउने क्षमता प्रदर्शन गर्छन्। प्रामाणिकता र शिल्प जस्ता साहित्यिक गुणहरूले युक्त हुँदा पाठकमा संस्मरणले स्थायी प्रभाव सुनिश्चित गर्छ। कतिपय ठाउँमा तथ्यात्मक विवाद र बजार अति-प्रकाशनका चुनौतीहरू देखिए पनि पाठकलाई मानवीय अनुभवको झ्याल प्रदान गर्दै संस्मरणहरू कथाकथनको एक महत्त्वपूर्ण रूप बनेको देखिन्छ। नेपाली साहित्यमा अन्य विधाहरूमा लुगामा धुलो टाँसिएर आएको जस्तै प्रकारले आएका संस्मरणहरू कालान्तरमा स्पष्ट लेखिने लेखन विधा भएर उभिएको बुझिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. वेस्टओभर, तारा, 'एजुकेटेड', र्‍यान्डम हाउस, २०१८

२. खाती, नरेशचन्द्र, अध्ययन : नेपाली समालोचनाका, भव्य-भावना प्रकाशन, दार्जिलिङ, २००७

३. प्रधान, कुमार, पहिलो पहर, श्याम प्रकाशन, दार्जिलिङ, १९८२

४. भट्टराई, सञ्जय। नेपाली साहित्यको इतिहास। काठमाडौँ, साझा प्रकाशन, २०७६।

५. सुबेदी, अभि। "नेपाली संस्मरण।" साहित्य समालोचना, खण्ड १२, अङ्क ३, २०७५, पृ. ४५–६०।

६. पौड्याल, यज्ञ प्रसाद। नेपाली साहित्यका विधा। काठमाडौं, नेपाल: रत्न पुस्तक भण्डार, २०७०।

७. हेलन, एम बुस, रिस्पोसेसिङ द वर्ल्ड: रिडिङ मेम्वार बाई

कन्टेम्परारी विमेन, ओन्टारियो: विल्फ्रेड लरियर युपी, २००२
८. लेई, गिलमोर, द लिमिट अफ अटोबायोग्राफी: ट्रमा एन्ड टेस्टिमोनी, कोर्नेल युपी, २००१
९. मार्लेन कडार (सम्पादक), एस्से अन लाइफ राइटिङ: फ्रम् जिनर टु क्रिटिकल प्राक्टिस, टोरोन्टो: यु अफ टोरोन्टो प्रेस, १९९२
१०.डोनाल्ड जे विन्स्लो, लाइफ-राइटिङ: अ ग्लोसरी अफ टर्म्स इन बायोग्राफी, अटोबायोग्राफी, एन्ड रिलेटेड फर्म्स (दोस्रो संस्करण), युपी अफ हवाई, १९९५
११. अडिची, चिमामान्डा ङ्गोजी, 'नोट्स अन ग्रिफ', नोफ, २०२१
१२. एन्जेलो, माया, 'आई नो व्हाइ द केज्ड बर्ड सिङ्स', र्‍यान्डम हाउस, १९६९
१३. अगस्टिन, सेन्ट, 'कन्फेसन्स', अनुवाद आरएस पाइन-कोफिन, पेङ्गुइन क्लासिक्स, १९६१
१४. बोसवेल, जेम्स, 'द लाइफ अफ स्यामुएल जोन्सन', पेङ्गुइन क्लासिक्स, २००८
१५. चाङ, जङ, 'वाइल्ड स्वान्स: थ्री डटर्स अफ चाइना', साइमन एन्ड सुस्टर, १९९१
१६. कोट्स, ता-नेहिसी, 'बिटविन द वर्ल्ड एन्ड मी', स्पिगल एन्ड ग्राउ, २०१५
१७. दास, कमला, 'माइ स्टोरी', स्टर्लिङ पब्लिसर्स, १९७६
१८. डिडियन, जोन, 'द इयर अफ म्याजिकल थिङ्किङ', नोफ, २००५
१९. एर्नो, एनी, 'द इयर्स', अनुवाद एलिसन एल स्ट्रेयर, सेभेन स्टोरिज प्रेस, २०१७
२०. फ्रे, जेम्स, 'अ मिलियन लिटल पिसेस', एङ्कर बुक्स, २००३
२१. जेन्जिलङ्गर, निल, "द प्रोब्लेम विथ मेमोइर्स," 'द न्युयोर्क टाइम्स', २८ जनवरी २०११ www.nytimes.com/2011/01/30/books/review/Genzlinger-t.html
२२. गोर्निक, भिभियन, 'द सिचुएसन एन्ड द स्टोरी: द आर्ट अफ पर्सनल न्यारेटिभ', फरार, स्ट्राउस एन्ड जिराउ, २००१
२३. ह्याम्पल, प्याट्रिसिया, 'आई कड टेल यू स्टोरिज: सोजर्न्स इन द ल्यान्ड अफ मेमोरी', डब्ल्यूडब्ल्यू नोर्टन, १९९९
२४. जोन्सन, जेम्स वेल्डन, 'द अटोबायोग्राफी अफ एन एक्स-कलर्ड म्यान', पेङ्गुइन क्लासिक्स, १९९०

मैं नीर भरी दुख की बदली!

मैं नीर भरी दुख की बदली!
स्पंदन में चिर निस्पंद बसा,
क्रंदन में आहत विश्व हँसा,
नयनों में दीपक से जलते, पलकों में निर्धारिणी मचली !
मेरा पग-पग संगीतभरा,
श्वासों से स्वप्न-पराग झरा,
नम के नव रंग, बुनते दुकूल,
छाया में मलय-बयार पली !

मैं क्षितिज भृकुटि पर घिर धूमिल,
चिंता का भार बनी अविरल,
रज-कण पर जल-कण हो बरसी,
नवजीवन-अंकुर बन निकली!
पथ को न मलिन करता आना, पद-चिह्न
न दे जाता जाना,
सुधि मेरे आगम की जग में,
सुख की सिहरन हो अंत खिली!

सीता प्रशाद
चौँथो सत्र, इतिहास विभाग

विस्तृत नभ का कोई कोना,
मेरा न कभी अपना होना,
परिचय इतना, इतिहास यही,
उमड़ी कल थी
मिट आज चली !

বোধিসত্ত্বকে তীন কবিতা

ধরা যাক কোনো এক গাল ভাঙা ভবতোষ

গোধূলি বেলার সূর্যকে দেখে হাসে !
এমন ভবতোষকে দেখা যায়
দুপুর ২.২৫ এ, দেশপ্রাণ শাসমল রোডে
বেড়াল এবং পায়রার সম্পর্কের মূল্যায়ন যারা
কোনোদিনই করে উঠতে পারে নি!
মনে নেই আপনার উর্মিলা দেশপান্ডে
দেখা হয়েছিল বিকেল ৫.২৫ এ
কোনো এক, হয়তো কাল্পনিক রেস্তোরায়
পরণে আপনার ছিলো আকাশী নীল রং স্কার্ট!
আপনি অথবা ভবতোষ পরস্পরকে না
চিনলেও চেনেন
সেই ভবতোষ যার টোস্টএ একটু বেশি
চিনির লোভ
চাইলেও উর্মিলা গোধূলি পান না, মন ক্লান্তির
দিশা পান না
মহানগরীর মোহ
দিন এবং রাতের কিছুটা তাকে জরাগ্রস্থ করে
গাল ভাঙা ভবতোষ চিনির লোভে ঊর্মিলাকেও
ভুলে যেতে পারে!

এসো শিশিরে এসে দাঁড়াই!

বুদ্‌বুদ ফেটে গেলে/
চলে যাবো একটু একটু করে!
তুমি ঈশান কোনে
আমি ভিন্ন ছায়াপথে...
যাত্রীপথ আঁকা থাকুক দুইদিকেই!

বোধিসত্ত্ব খান
সহায়ক অধ্যাপক

২৪টি বছর বেসামাল ক্লান্তি উপহার দিয়েছে!

ফিরিয়ে নিয়েছে চোখ
সেই পুকুর , যা ঢেকে দিতে পারতো...
প্রিয়, যে ছবি আমি আঁকতে পারবো না
অনুযোগ হয়ে উঠতে দেবে কি তাকে?
আমি চুম্বন জানি, জানি স্পর্শে চিনে নেয়া
যায় একান্ত!
যে সমাজ কাঁদে বুক চাপড়ে চাপড়ে..
নিখুঁত চিত্রনাট্যের আশায়...
আমি তোমায় যদি আলতা এনে দি
আমার বুকে চিহ্ন রেখে দিও
কোনো এক কুয়াশার ভোরে, অসম মন কেমন
সময়ে
ঢুকে দেখবো নিজের মধ্যে
কত সিংহ দরজা ভাঙতে গিয়েও ভাঙতে
পারি নি!

বাস্কেটবল

শ্রী শুভাশীষ মহালানাবিষ
ক্লুনী মহিলা মহাবিদ্যালয়

সালটা ১৯৯৮।

আমি যখন প্রথম কালিম্পং-এ আসি, তখন বাস্কেটবল সম্পর্কে আমার ধারণা ছিল খুবই সীমিত। আমি বরাবরই টেবিল টেনিস খেলোয়াড়। শিলিগুড়িতে থাকার সময় দেশবন্ধু স্পোর্টিং ইউনিয়ন ক্লাবে নিয়মিত খেলতাম। পরে অবশ্য সংসারের চাপে চাকরির জগতে ঢুকে পড়তে হয়, আর খেলাটার সঙ্গে সম্পর্কও ধীরে ধীরে ফিকে হয়ে আসে।

শিলিগুড়ি থেকে কালিম্পং এসে যখন St Philomena School-এ কর্মজীবন শুরু করলাম, তখন বুঝতে পারলাম পাহাড়ের স্কুলগুলিতে দু'টি খেলার জনপ্রিয়তা সবচেয়ে বেশি— ব্যাডমিন্টন এবং বাস্কেটবল।

St Philomena তথা Cluny Women's College-এর সঙ্গে জড়িয়ে এমন একজন মানুষের কথা আজও বারবার মনে পড়ে, তিনি হলেন শ্রদ্ধেয় Sr Declan। কী অসীম তাঁর কর্মশক্তি! কাজের প্রতি ভালোবাসা, অদম্য উৎসাহ, চূড়ান্ত আশাবাদী মনোভাব এবং সবাইকে আপন করে নেওয়ার আশ্চর্য এক ক্ষমতা— সব মিলিয়ে তিনি ছিলেন এক বিরল ব্যক্তিত্ব।

সিস্টারের সঙ্গে কাজ করতে গিয়েই প্রথম উপলব্ধি করি, একজন Nun কীভাবে নিজের দায়িত্বের বাইরেও প্রতিটি খেলাধুলার প্রতি এত গভীর আগ্রহ রাখতে পারেন। ফুটবল, ক্রিকেট, ব্যাডমিন্টন, টেবিল টেনিস, বাস্কেটবল— কোনো কিছুই তাঁর আগ্রহের বাইরে ছিল না। আর একটা কথা না বললেই নয়— St Philomena-কে চ্যাম্পিয়ন করার স্বপ্ন তিনি যেন নিজের জীবনের লক্ষ্য বানিয়ে ফেলেছিলেন। আইরিশ হয়েও সময়ের সঙ্গে সঙ্গে তিনি যেন পুরোপুরি ভারতীয় হয়ে উঠেছিলেন।

১৯৯৮ সালের সেপ্টেম্বর মাস।

পাহাড়ের অন্যতম বড় ক্রীড়া আসর — Hill Inter School Basketball Championship — বসতে চলেছে St Augustine School-এর কোর্টে। সেই টুর্নামেন্ট ঘিরে তখন গোটা কালিম্পং উত্তেজিত। পাহাড়ের প্রায় সব শক্তিশালী স্কুলই অংশ নিতে চলেছে সেখানে। Dr. Graham's Homes, Rockvale Academy, St Joseph's School — প্রত্যেকটি দলই অভিজ্ঞ, পরিণত এবং বড় ম্যাচ খেলার চাপ সামলাতে অভ্যস্ত। তাদের নাম শুনলেই আলাদা একটা সমীহ তৈরি হতো। ঠিক সেই সময়েই Sr Declan

ঘোষণা করলেন, St Philomena-ও এই টুর্নামেন্টে অংশগ্রহণ করবে। ঘোষণাটা শুনে প্রথমে অনেকেই অবাক হয়েছিল। কারণ St Philomena বাস্কেটবল খেলত ঠিকই, কিন্তু বড় কোনো প্রতিযোগিতায় নিজেদের সেভাবে কখনও মেলে ধরেনি। বড় মঞ্চের অভিজ্ঞতা যেমন ছিল না, তেমনি ছিল না চাপের মুহূর্তে নিজেদের ধরে রাখার অভ্যাসও। তবু Sr Declan-এর গলায় বিন্দুমাত্র দ্বিধা ছিল না। তিনি স্পষ্ট বলেছিলেন—

"আমরা শুধু অংশ নিতে নামছি না - Championship-এর দৌড়েও থাকব আমরা। কেউ যেন St Philomena-কে ছোট করে না দেখে।" সেই আত্মবিশ্বাসের সামনে আমরা অনেকেই অবাক হয়ে গিয়েছিলাম। কারণ বাস্তবটা ছিল সম্পূর্ণ অন্যরকম। পাহাড়ের সেই অভিজ্ঞ দলগুলোর সামনে St Philomena ছিল অনেকটাই এক সরল, অনভিজ্ঞ শিশুর মতো— যার চোখে স্বপ্ন আছে, কিন্তু বড় মঞ্চের ভাষা তখনও পুরো শেখা হয়নি।

যেদিন Sr Declan ঠিক করলেন যে St Philomena Hill Inter School Basketball Championship-এ অংশ নেবে, ঠিক তার পরদিন থেকেই যেন পুরো স্কুলটার ভেতরে এক অদ্ভুত পরিবর্তন শুরু হয়ে গেল। সিস্টার খুব পরিষ্কার বুঝতে পেরেছিলেন— শুধু টিম নামালেই হবে না। এই দলটাকে বদলাতে হবে। অনভিজ্ঞ, সহজ-সরল একটা স্কুল টিমকে পরিণত করতে হবে এমন এক দলে, যারা বড় মঞ্চে দাঁড়িয়ে লড়াই করার সাহস রাখে। আর সেই কারণেই দরকার ছিল একজন অভিজ্ঞ কোচের।

Sr Declan-এর সবচেয়ে বড় শক্তি ছিল তাঁর সিদ্ধান্ত নেওয়ার ক্ষমতা। তিনি যা ভাবতেন, সেটা বাস্তবে রূপ দিতে খুব বেশি সময় নিতেন না। ঠিক তেমনভাবেই, সিদ্ধান্ত নেওয়ার মাত্র তিন দিনের মাথায় আমরা দেখলাম কলকাতা থেকে একজন বাস্কেটবল কোচ এসে হাজির। তাঁকে আনা হয়েছে পুরো দু'সপ্তাহের জন্য— অর্থাৎ টুর্নামেন্টের ফাইনাল পর্যন্ত।কোচ কলকাতা থেকে এসেছে শুনে আমরা চারজন — আমি, কৃষানু, সোমনাথ আর প্রবীর — বেজায় খুশি। অন্তত নিজের ভাষায় কথা বলা যাবে! তবে আমাদের থেকেও যেন বেশি খুশি হয়েছিলেন সেই কোচ নিজেই। অভিজিৎ দা— শান্ত, কম কথার মানুষ। পাহাড়ের মধ্যে হঠাৎ চারজন বাঙালিকে একসাথে পেয়ে যেন ওঁর মুখেও একটু স্বস্তির ছাপ ফুটে উঠেছিল। আমরা প্রথমদিনই বলেছিলাম, — "দাদা, এই টিমটাকে একদম ঘষেমেজে চকচকে বানিয়ে দিতে হবে। ট্রফিটা কিন্তু আমাদের চাই-ই চাই!"

অভিজিৎ দা শুধু মুচকি হেসে বলেছিল, — "সময় খুব কম... দেখি কী করতে পারি।"

মানুষটা খুব কম কথা বলত। মুখে সবসময় একটা গম্ভীর ভাব লেগে থাকত। আর সেই কারণেই সেদিন রাতে প্রবীর হঠাৎ বলে উঠল,— "বুঝলি, অভিজিৎ দা দলটাকে কতটা তৈরি করতে পারবে জানি না, কিন্তু আমরা চেষ্টা করব যাতে দাদার মুখে অন্তত একটা চওড়া হাসি ফোটানো যায়। এই দুঃখী দুঃখী মুখটা আমার একদম পছন্দ নয়!" প্রবীরের সেই মন্তব্য শুনে আমরা হেসে গড়িয়ে পড়েছিলাম। আর সেই রাতেই অভিজিৎ দার নতুন নাম হয়ে গেল— "দুঃখী"।

অবশ্য পুরো ব্যাপারটাই হয়েছিল ওঁকে না জানিয়ে।

পরদিন ভোর পাঁচটা থেকেই শুরু হয়ে গেল St Philomena টিমের কঠিন অগ্নিপরীক্ষা। কালিম্পং তখনও পুরো জেগে ওঠেনি।

পাহাড়ের গায়ে কুয়াশা ঝুলে আছে, বাতাসে ঠান্ডার কামড়। সেই আধো অন্ধকার ভোরেই স্কুলের বাস্কেটবল কোর্টে একে একে হাজির হতে শুরু করল প্রেমিত, কারমেলা, ছুঙ্কু, ফবিয়ানা, যুধিতরা। তারপর শুরু হলো ট্রেনিং। দৌড়, passing drill, lay-up, defensive movement — যেন বিরামহীন যুদ্ধের প্রস্তুতি। প্রথম কয়েকদিনেই বোঝা গেল, এই ট্রেনিং শুধুমাত্র শরীরের নয়, মানসিক শক্তিরও পরীক্ষা নিতে চলেছে।

অভিজিৎ দা, অর্থাৎ আমাদের "দুঃখী", ছিল খুব শান্ত স্বভাবের মানুষ। কম কথা বলত, কিন্তু কোর্টের প্রতিটা movement ওর চোখ এড়াত না। তবে সিস্টার আগে থেকেই বুঝেছিলেন, মেয়েদের টিম সামলাতে একজন মহিলা কোচ থাকা জরুরি। তাই অভিজিৎ দার সঙ্গে সহকারী কোচ হিসেবে দায়িত্ব দেওয়া হয়েছিল মঙ্গলমিতকে। আর সত্যি কথা বলতে কী, কঠোরতার দিক দিয়ে মঙ্গলমিত ছিল সম্পূর্ণ অন্য স্তরের। দুঃখী যতটা কঠোর, মঙ্গলমিত যেন তার তিনগুণ। কোর্টে ওর গলার আওয়াজ মানেই সবাই সোজা হয়ে দাঁড়িয়ে যেত।

— "No excuses!"

— "Again!"

— "Faster!"

কারমেলার জার্সি ঘামে ভিজে যাচ্ছে, প্রেমিত হাঁপাচ্ছে, ফবিয়ানার মুখ ক্লান্তিতে লাল হয়ে উঠেছে— কিন্তু বিশ্রামের সুযোগ নেই। কারণ ধীরে ধীরে সবাই বুঝতে শুরু করেছে, এই টিমটাকে শুধু খেলতে শেখানো হচ্ছে না, লড়তে শেখানো হচ্ছে।

টুর্নামেন্ট শুরু হতে তখন আর মাত্র এগারো দিন বাকি।

কোর্টে প্রতিদিনই চলছিল কঠিন অনুশীলন। সকালবেলার ট্রেনিং শেষ হতে না হতেই ক্লান্তিতে হাঁপিয়ে উঠত মেয়েগুলো। কিন্তু অভিজিৎ দা খুব দ্রুত বুঝতে পেরেছিল, শুধু কঠোর practice করালেই হবে না। শরীরকে সেই চাপ নেওয়ার মতো প্রস্তুত করাও সমান জরুরি। একদিন সে সরাসরি Sr Declan-কে গিয়ে বলল,— "মেয়েরা খুব খাটছে। কিন্তু ঠিকমতো খাওয়াদাওয়া না হলে এরা বেশিদিন এই চাপ নিতে পারবে না।"সিস্টার এক মুহূর্তও দেরি করেননি।

শান্ত গলায় বলেছিলেন, — "তুমি Diet Chart তৈরি করো। বাকিটা আমি দেখে নিচ্ছি।"

সেই কথামতো অভিজিৎ দা পুরো দলের জন্য আলাদা করে Diet Chart বানিয়ে দিল। কখন কী খেতে হবে, কতটা খেতে হবে— সবকিছুই সেখানে নির্দিষ্ট করে লেখা ছিল। আর আশ্চর্যের বিষয় হলো, Sr Declan সেই পরিকল্পনাকে শুধু কাগজে আটকে রাখেননি। খুব অল্প সময়ের মধ্যেই তিনি পুরো দলের খাবারের আলাদা ব্যবস্থা করে ফেললেন। এরপর দায়িত্ব পড়ল মঙ্গলমিতের ওপর - খেলোয়াড়রা ঠিক সময়ে ঠিক খাবার পাচ্ছে কিনা, কেউ খাবার বাদ দিচ্ছে কিনা, ট্রেনিংয়ের পরে recovery ঠিকঠাক হচ্ছে কিনা— সবকিছুর দিকে কড়া নজর রাখত সে।

ধীরে ধীরে আমাদের চোখের সামনে একটা সাধারণ স্কুল টিম বদলে যেতে শুরু করল। মনে হচ্ছিল, St Philomena আর শুধুমাত্র অংশগ্রহণ করতে নামছে না— তারা সত্যিই নিজেদের বিশ্বাস করতে শুরু করেছে।

সেদিন রাতেই Sr Declan আমাদের চারজনকে ডেকে পাঠালেন। আমি, কৃষানু, সোমনাথ আর প্রবীর— আমরা চারজন চুপচাপ সিস্টারের ঘরে গিয়ে দাঁড়ালাম। বাইরে তখন পাহাড়ি রাত নেমে গেছে। চারদিক নিস্তব্ধ। শুধু দূরে কোথাও ঝিঁঝিঁ পোকার আওয়াজ

শোনা যাচ্ছে। সিস্টার কিছুক্ষণ আমাদের দিকে তাকিয়ে রইলেন। তারপর ধীরে ধীরে বললেন, — "তোমাদের কাছে আমার প্রত্যাশা অনেক।" আমরা কেউই ঠিক বুঝে উঠতে পারছিলাম না, হঠাৎ এই কথার মানে কী। একে অপরের মুখের দিকে তাকাচ্ছিলাম শুধু। সিস্টার এবার হালকা হেসে বললেন,— "তোমরা চারজন এই টিমের oxygen।"

আমাদের বিভ্রান্ত মুখগুলো দেখে তিনি আরও যোগ করলেন,— "শুধু players নয়, দরকার হলে coach-কেও oxygen supply করার কাজ করবে তোমরা। টিমের যা দরকার হবে, আমাকে জানাবে।" কথাগুলো বলার সময় তাঁর চোখেমুখে এমন এক আত্মবিশ্বাস ছিল, যেন তিনি ইতিমধ্যেই ভবিষ্যৎটা দেখতে পাচ্ছেন। তারপর খুব শান্ত গলায় বললেন, — "My Sons... এবারের Trophy কিন্তু আমাদের।"

সেই মুহূর্তে কথাগুলো শুনে বুকের ভেতর কেমন যেন একটা শিহরণ জেগে উঠেছিল। মনে হচ্ছিল, আমরা আর শুধুমাত্র একটা স্কুল টুর্নামেন্টের প্রস্তুতির মধ্যে নেই— আমরা যেন একটা স্বপ্নের অংশ হয়ে গেছি।

ব্যাস, তার পরদিন থেকেই যেন পুরো St Philomena বদলে গেল। একদিকে চলতে লাগল কঠিন training, অন্যদিকে আমাদের চারজনের ওপর পড়ল "oxygen supply"-এর দায়িত্ব। কখনও খেলোয়াড়দের জন্য extra খাবারের ব্যবস্থা করা, কখনও practice-এর পরে সবাই ঠিক আছে কিনা দেখা, আবার কখনও শুধুই পাশে দাঁড়িয়ে সাহস জোগানো— অজান্তেই আমরা পুরো টিমটার সঙ্গে এক অদ্ভুত বন্ধনে জড়িয়ে পড়েছিলাম।

ভোরের কুয়াশা মাখা practice, দুপুরের ক্লান্ত শরীর, সন্ধ্যার strategy discussion— এই নিয়মের মধ্যেই কেটে যাচ্ছিল দিনগুলো। আর সবচেয়ে আশ্চর্যের বিষয় হলো, সেই এগারোটা দিন কখন যে চোখের পলকে পেরিয়ে গেল, আমরা কেউ বুঝতেই পারলাম না। মনে হচ্ছিল, পুরো স্কুলটাই যেন ধীরে ধীরে একটাই স্বপ্ন দেখতে শুরু করেছে।

Hill Inter School Basketball Championship

আগামীকাল থেকেই শুরু হবে টুর্নামেন্ট।

তার আগের দিন সন্ধ্যায় Sr Declan পুরো দলকে একসঙ্গে ডেকে পাঠালেন— খেলোয়াড়, কোচ, সহকারী কোচ, আর আমরা চারজনও সেখানে ছিলাম। ঘরটা তখন শান্ত। বাইরে পাহাড়ের সন্ধ্যা ধীরে ধীরে নামছে। আলো-আঁধারির সেই সময়ে সিস্টার খুব শান্ত গলায় বললেন,

— "Let's pray together for our success in this tournament."

কথাটা শেষ হওয়ার সঙ্গে সঙ্গেই সবাই নীরব হয়ে গেল। প্রার্থনা শুরু হলো। মাথা নিচু, চোখ বন্ধ— কিন্তু সেই নীরবতার মধ্যেও যেন প্রত্যেকের ভেতরে আলাদা একটা শব্দ বাজছিল। উত্তেজনা, আশা, ভয়, স্বপ্ন— সবকিছু একসাথে মিশে যাচ্ছিল। আমার নিজের ভেতরেও একটা চাপা কাঁপুনি টের পাচ্ছিলাম, যেন আগামীকালই সবকিছুর আসল পরীক্ষা শুরু হতে চলেছে।

প্রার্থনা শেষ হলো খুব শান্তভাবে। তারপর সবাই ধীরে ধীরে যে যার মতো রাতের খাবার খেতে গেলাম। খাওয়া শেষ করে একে একে নিজের ঘরে ফিরে গেল সবাই। আমরা সিস্টারকে গুডনাইট জানিয়ে বেরিয়ে এলাম। বাইরে তখন পাহাড়ি রাত আরও গভীর হয়ে এসেছে— আর তার ভেতরে কোথাও লুকিয়ে আছে আগামীকালের অজানা যুদ্ধ।

ঘড়ির কাঁটায় তখন ভোর ৫:৩০।হঠাৎ দরজায়

কড়া নাড়ার শব্দে ঘুম ভেঙে গেল। ধড়ফড় করে উঠে দেখি দরজায় দাঁড়িয়ে অভিজিৎ দা। চেহারাটা দেখে বোঝা যাচ্ছিল, সারারাত হয়তো একটুও ঘুম হয়নি। চোখের নিচে ক্লান্তির ছাপ স্পষ্ট। প্রবীরকে দেখে ও শান্ত গলায় বলল, — "ভাই, একটা সিগারেট হবে?" প্রবীর কিছু না বলে শুধু মুচকি হেসে প্যাকেটটা এগিয়ে দিল। অভিজিৎ দা একটা সিগারেট ধরিয়ে গভীর টান দিল। তারপর ধীরে ধীরে যেন একটা দীর্ঘশ্বাসের মতো ধোঁয়া ছেড়ে দিল। আমি কাছে গিয়ে জিজ্ঞেস করলাম, — "কি দাদা, টেনশন হচ্ছে?" অভিজিৎ দা একটু থেমে বলল, — "হবে না? জানি না মেয়েগুলো কেমন খেলবে... কিন্তু এই এগারো দিনে ওরা যা পরিশ্রম করেছে, তাতে ওদের প্রতি আমার শ্রদ্ধা অনেক বেড়ে গেছে।" একটা মুহূর্ত থেমে আবার বলল, — "এই এগারো দিনের ট্রেনিংটা বাইরে থেকে বোঝা যায় না... কিন্তু ওরা যে কতটা চাপ নিয়ে করেছে, সেটা চোখে না দেখলে বিশ্বাস করা যায় না।"

আমি তখন হঠাৎ করেই বলে ফেললাম, — "দাদা, আমরা কিন্তু চ্যাম্পিয়ন হচ্ছি।" কথাটা শুনে অভিজিৎ দা এক ঝটকায় আমার দিকে ঘুরে দাঁড়াল। তারপর আমার কাঁধে হাত রেখে খুব নিচু গলায় বলল, — "ভাই... তোর কথাটা যেন সত্যি হয়।"

টুর্নামেন্টের দিন আমরা চারজন দলের সঙ্গে গিয়ে পৌঁছালাম St Augustine School-এ। স্টেডিয়ামের পরিবেশ তখনই বোঝা যাচ্ছিল— এটা শুধু একটা ম্যাচ নয়, একটা যুদ্ধক্ষেত্র। আমরা নির্দিষ্ট জায়গায় বসে পড়লাম। কিছুক্ষণের মধ্যেই শুরু হলো বহু প্রতীক্ষিত Hill Inter School Basketball Championship। প্রথম গ্রুপ ম্যাচে St Philomena কোর্টে নামল। কিন্তু শুরু থেকেই কিছুই ঠিকঠাক হচ্ছিল না। মেয়েরা নিজেদের স্বাভাবিক খেলাটা খেলতে পারছিল না। তার ওপর রেফারির কিছু বিতর্কিত সিদ্ধান্ত যেন পুরো ম্যাচের ছন্দটাই ভেঙে দিল। ধীরে ধীরে দেখা গেল, যে টিমটা গত এগারো দিন ধরে নিজেকে গড়ে তুলছিল, তারা যেন হঠাৎ করে নিজেদেরই ভুলে গেছে। শেষ পর্যন্ত প্রথম ম্যাচে হার মানতে হলো St Philomena-কে। ম্যাচ শেষে Sr Declan-এর মুখের দিকে তাকানোর সাহস আমাদের কারোরই হলো না। আমরা চুপচাপ মাথা নিচু করে স্টেডিয়াম ছেড়ে বেরিয়ে এলাম। যা আশঙ্কা করেছিলাম, সেটাই হলো। সন্ধ্যায় Sr Declan টিম মিটিং ডাকলেন St Anne's Hostel-এ। এটি ছিল St Philomena-র হোস্টেল। সেই সন্ধ্যার পরিবেশ আজও ভুলতে পারি না। Sr Declan-এর রাগ ছিল অন্যরকম— আইরিশ রাগ কী হতে পারে, তার যে ধারণা আমাদের ছিল, সেটাকেও যেন তিনি ছাপিয়ে গেলেন সেই রাতে।

তিনি কোনো রকম দ্বিধা না রেখে পুরো দলকে কঠোরভাবে কথা শোনালেন। প্রতিটি ভুল, প্রতিটি ভুল সিদ্ধান্ত, প্রতিটি ভুল মানসিকতা— সবকিছুকেই একে একে সামনে এনে দাঁড় করালেন। শেষে খুব স্পষ্টভাবে বললেন,— "আগামীকাল Do or Die ম্যাচ। এর পরে আর কোনো সুযোগ নেই।" ঘরটা তখন সম্পূর্ণ নীরব। তারপর তিনি আবার বললেন, — "জেতা ছাড়া আর কোনো বিকল্প নেই। এটা শুধু একটা ম্যাচ নয়— এটা তোমাদের নিজেদের প্রমাণ করার সুযোগ।"

সেই মুহূর্তে বুঝতে পারছিলাম, সামনে আর শুধু খেলা নয়— সামনে একটা সিদ্ধান্তের লড়াই।

সিস্টারের বকাটাই যেন পরদিন পুরো দলের জন্য আশীর্বাদ হয়ে দাঁড়াল। মাঠে নেমেই

বোঝা গেল, St Philomena আর আগের দিনের দলটা এক নয়। প্রেমিত যেন সম্পূর্ণ অন্য এক খেলোয়াড়ে রূপান্তরিত হয়েছে। তার প্রতিটা movement-এ আত্মবিশ্বাস। কেউ বুঝতেই পারছিল না— এ কি সেই আগের দিনের ভেঙে পড়া টিম, নাকি সম্পূর্ণ নতুন কোনো দল। দ্বিতীয় ম্যাচ জিতে আমরা বুক ভরা আনন্দ নিয়ে মাঠ ছাড়লাম। পরের ম্যাচে খেলাটা আরও শক্ত হলো। মেয়েরা একেবারে অন্য লেভেলের পারফরম্যান্স দিল। ধীরে ধীরে ম্যাচ নিয়ন্ত্রণ করে তারা পৌঁছে গেল সেমিফাইনালে।

তখনই শুরু হলো আসল চাপ। সেমিফাইনালে আমাদের সামনে দাঁড়াল টুর্নামেন্টের অন্যতম ফেভারিট দল— St Joseph's Convent, Kalimpong। তারা আগের সব ম্যাচ জিতে আত্মবিশ্বাসের চূড়ায় ছিল। ম্যাচের আগে আবার দরকার পড়ল Sr Declan-এর "ভোকাল টনিক"-এর। সেই মিটিংয়ের পর আমরা স্পষ্ট বুঝে গেলাম— কালকের ম্যাচটা সহজ হবে না, বরং অসম্ভবকে সম্ভব করার লড়াই। পরদিন সেমিফাইনালে St Philomena খেলল তাদের জীবনের অন্যতম সেরা ম্যাচ।প্রেমিত, কারমেলা— যেন আগুনের মতো খেলছে। ফবিয়ানা আর যুধিতের সমন্বয় পুরো কোর্টকে নিয়ন্ত্রণ করছে। প্রতিপক্ষ কনভেন্টের প্রতিটা পরিকল্পনা ভেঙে পড়ছে একের পর এক। শেষ বাঁশি বাজার সঙ্গে সঙ্গে আমরা বুঝে গেলাম— আমরা ফাইনালে। উল্লাসে আমরা সবাই মিলে অভিজিৎ দাকে কোলে তুলে নিলাম।

কিন্তু ঠিক তখনই Sr Declan এগিয়ে এলেন। শান্ত গলায় বললেন, — "Son... stop the celebration. It's not yet over." এক মুহূর্তে উত্তেজনা থেমে গেল। তিনি আবার বললেন, — "Tomorrow we face the strongest team of the tournament— Dr. Graham's Homes, in the final." সেই কথাটা যেন সবাইকে আবার মাটিতে নামিয়ে আনল। আনন্দ ছিল, কিন্তু তার ঠিক পাশে বসে ছিল পরের দিনের ফাইনালের চাপ। আমরা চুপচাপ হোস্টেলের দিকে ফিরে চললাম— মাথায় শুধু একটাই চিন্তা, আগামীকাল।

ফাইনালের আগের রাত। কারও চোখে ঘুম নেই। বিছানায় শুয়ে আমরা এপাশ-ওপাশ করছি, কিন্তু ঘুম আসছে না। ঘরের নীরবতা যেন আরও ভারী হয়ে উঠছে। বারবার কানে বাজছে Sr Declan-এর সেই একটাই কথা— — "Son... it's not yet over." ঘুমের ভেতরেও সেই লাইনটা যেন আমাদের তাড়া করে বেড়াচ্ছিল। বুঝতে পারছিলাম পাশের ঘরেও একই অবস্থা চলছে। কেউই ঠিকভাবে ঘুমোতে পারছে না। অজানা চাপ, উত্তেজনা আর আগামীকালের ভয়— সবকিছু একসাথে মিশে গেছে।অনেক কষ্টে শেষ পর্যন্ত ঘুম এল। কিন্তু সেই ঘুম বেশিক্ষণ স্থায়ী হলো না। পাখি ডেকে ওঠার আগেইএকে একে সবার ঘুম ভেঙে গেল।

ফাইনালের সকাল। সবাই চুপচাপ তৈরি হতে শুরু করলাম। মুখে বেশি কথা নেই। শুধু প্রস্তুতি। কিছুক্ষণের মধ্যেই আমরা পৌঁছে গেলাম St Augustine's মাঠে। মাঠ তখন উপচে পড়ছে দর্শকে। চারপাশে উত্তেজনার ঢেউ। একদিকে Dr. Graham's Homes— অভিজ্ঞ, শক্তিশালী, টুর্নামেন্টের অন্যতম ফেভারিট দল। আর ঠিক তার বিপরীতে— St Philomena— অনভিজ্ঞ, অনাড়ম্বর, অনেকের চোখে এখনও "আন্ডারডগ"।

শুরু হলো ফাইনাল। প্রথম থেকেই বোঝা

যাচ্ছিল, St Philomena আজ তাদের সেমিফাইনালের ছন্দটা খুঁজে পাচ্ছে না। কারমেলারা বারবার আটকে যাচ্ছে। কোথায় যেন তাল মেলাতে পারছে না। অন্যদিকে Dr. Graham's Homes— লম্বা, অভিজ্ঞ, আত্মবিশ্বাসী। প্রতিটি আক্রমণে তাদের উচ্চতার সুবিধা স্পষ্ট হয়ে উঠছিল। রিমের নিচে তারা প্রায় একচেটিয়া আধিপত্য বিস্তার করছিল। হাফ টাইমের আগেই স্কোরলাইন দাঁড়াল 30–12। একটা বড় ফারাক। আমরা সবাই চুপ। মনে হচ্ছিল, এখানেই হয়তো শেষ হয়ে গেল সব স্বপ্ন। এই ব্যবধান আর কিছুতেই ঘোচানো সম্ভব নয়। তখনই আবার সেই পুরনো অনুভূতি ফিরে এল— "রাখে হরি তো মারে কে।" আর ঠিক সেই মুহূর্তেই দেখা গেল Sr Declan-কে। একই রকম শান্ত, কিন্তু চোখে অদ্ভুত এক দৃঢ়তা। তিনি পুরো দলকে কোর্টের এক কোণে ডেকে নিলেন। আমরা কেউই সামনে যাওয়ার সাহস পেলাম না— শুধু মঙ্গলমিত ছাড়া। তিনি কী বললেন, সেটা আমরা পুরোপুরি শুনতে পাইনি। কিন্তু বুঝতে পারছিলাম— এটা কোনো চিৎকার নয়, এটা আবারও একটা ভেতর থেকে জাগিয়ে তোলা। দ্বিতীয়ার্ধ শুরু হলো। এবং প্রথম মিনিটেই ম্যাচ বদলে গেল। প্রথম স্কোর এল St Philomena-র পক্ষ থেকে। আমরা নিজেরাই চোখ কচলাতে শুরু করলাম— এ কী দেখছি! এরপর যেন অন্য এক খেলা। Dr. Graham's Homes-এর সেই সেরা স্কোরার, যাকে প্রথমার্ধে কেউ থামাতে পারছিল না, তাকে ছুঙ্কু প্রায় ছায়ার মতো অনুসরণ করতে শুরু করল। কোর্টে যেন "চোর-পুলিশ" খেলা চলছে। ধীরে ধীরে ম্যাচের নিয়ন্ত্রণ চলে এল St Philomena-র হাতে। কৌশল বদলে গেল। উচ্চতার ঘাটতি ঢাকতে কারমেলা আর প্রেমিত বাইরে থেকে শট নেওয়া শুরু করলো | আর সেখানেই শুরু হলো জাদু। দূর থেকে একের পর এক নিখুঁত শট নিতে শুরু করল কারমেলা। প্রতিটা শট যেন নিশ্চিত, নিখুঁত, অবিশ্বাস্য। আমাদের মনে হচ্ছিল— আমরা কোনো বাস্তব ম্যাচ দেখছি না, কোনো স্বপ্নের ভেতর দিয়ে হাঁটছি। স্কোর ধীরে ধীরে বদলাতে থাকল— 30–12 থেকে 48–44। অসম্ভবকে সম্ভব করল St Philomena। শেষ বাঁশি বাজার সঙ্গে সঙ্গেই চারপাশে বিস্ফোরণের মতো আনন্দ ছড়িয়ে পড়ল। Sr Declan-এর "ভোকাল টনিক"— কী ছিল সেটা আমরা জানি না। কিন্তু সেই টনিকই যেন দলটাকে ফিরিয়ে এনেছিল জীবন থেকে জয়ের দিকে। আর অভিজিৎ দা— আমাদের "দুঃখী"— সেদিন আর দুঃখী ছিল না। তার মুখে ছিল এক বিশাল চওড়া হাসি। আমরা চারজন হয়তো সত্যিই চেষ্টা করেছিলাম টিমটার "অক্সিজেন" হতে। আর সেই দিনের ম্যাচ— আজও মনে হয়, শুধু একটা খেলা নয়, আমাদের জীবনের সবচেয়ে বড় অনুভূতি।

বেঁচে থাকুক Sr Declan— সকলের স্মৃতিতে, সকলের হৃদয়ে।

বেঁচে থাকুক St Philomena— কালিম্পং-এর পাহাড়ি বাতাসে, সেই কোর্টের প্রতিটা ইটের মধ্যে।

আর সর্বোপরি বেঁচে থাকুক বাস্কেটবল— আমাদের সেই দিনগুলোর মতোই, যেখানে জয়-পরাজয়ের চেয়েও বড় ছিল বিশ্বাস, পরিশ্রম আর একসাথে দাঁড়িয়ে থাকা।

Departmental Seminars

Departmental Seminars

Educational Tour to Mirik

Students Visit to Karma Disha Programme

Silver Jubilee Celebration of three NTS

Students Visit Dware Sarkar Camp

www.clunycollege.ac.in